

ANDRZEJ BOLEWSKI, HENRYK PIERZCHAŁA

DEPORTACJA PROFESORÓW WYDZIAŁU TEOLOGICZNEGO UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO PODCZAS „SONDERAKTION KRAKAU”

Autorzy niniejszego opracowania byli więźniami hitlerowskich obozów koncentracyjnych. Andrzej Bolewski podzielił los krakowskich profesorów w listopadzie 1939 r. Uwięziony wraz z nimi, przebywał w więzieniu na Montelupich, następnie w koszarach przy ul. Mazowieckiej w Krakowie. Potem odtransportowano go pociągiem do Wrocławia, gdzie w celi B26 więzienia przy ul. Świebodzkiej przebywał wraz z ks. prof. Józefem Kaczmarczykiem. Wspólnie z pozostałymi kolegami odbył podróż do Sachsenhausen, zakończoną wielokilometrowym marszem do pobliskiego obozu koncentracyjnego. Pod wrażeniem tych przeżyć zbierał przez ponad 40 lat dokumenty dotyczące tamtych wydarzeń, zwłaszcza w celu ustalenia przyczyny zwolnienia z obozu, tym samym uratowania życia. We współpracy z byłym więźniem obozu Auschwitz-Birkenau i Buchenwald prof. dr Henrykiem Pierzchałą opublikował przed kilku laty zebrane materiały związane z eksterminacją polskich uczonych przez okupanta hitlerowskiego¹. Obaj autorzy nie zaprzestali jednak dalszych poszukiwań. Obecną rozprawę oparli na odnalezionych dokumentach, relacjach byłych więźniów, uwzględnili również szereg wartościowych publikacji niemieckich i polskich, ujmujących syntetycznie omawiane zagadnienia.

Wprowadzenie

Wydział teologiczny UJ był w okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej najstarszym i największym akademickim ośrodkiem studiów teologicznych w Polsce (zob. tabelę 1)².

¹ A. Bolewski, H. Pierzchała, *Losy polskich pracowników nauki w latach 1939—1945*, Wrocław 1989.

² Główny Urząd Statystyczny. *Statystyka szkolnictwa 1937/8*, Warszawa 1939.

Tab. 1. Liczba studentów teologii w Polsce w roku akademickim 1937/8

UCZELNIA	Liczba studentów
Uniwersytet Jagielloński (Kraków)	350
Uniwersytet im. J. Piłsudskiego (Warszawa)	57
Uniwersytet im. Jana Kazimierza (Lwów)	238
Uniwersytet im. Stefana Batorego (Wilno)	132
Katolicki Uniwersytet Lubelski:	
— teologia	8
— prawo kanoniczne	22
Ogółem	807

Kolegium profesorów Wydziału Teologicznego UJ³ w roku akademickim 1938/9 stanowili:

- profesorowie honorowi: ks. Tadeusz Gromnicki, ks. Maciej Sieniatycki
- profesorowie zwyczajni: ks. Józef Archutowski, ks. Antoni Bystrzonowski, bp Michał Godlewski, ks. Józef Kaczmarczyk, ks. Konstanty Michalski (prodziekan), ks. Władysław Wicher (dziekan)
- profesorzy nadzwyczajni: ks. Tadeusz Glemma, ks. Władysław Grzelak, ks. Jan Krzemieniecki
- profesor tytularny ks. Franciszek Gołba
- zastępcy profesorów: ks. Marian Michalski, ks. Marian Morawski, ks. Jan Salamucha (od roku 1939 — profesor nadzwyczajny)
- docenci: ks. Alfons Bielenin, ks. Józef Bocheński, ks. Stanisław Huet, ks. Józef Jelito, ks. Kazimierz Józef Kowalski, ks. Eugeniusz Król, ks. Tadeusz Kruszyński, ks. Andrzej Krześciński.

Wybuch wojny i szybko rozwijające się wydarzenia spowodowały powszechny zamęt. Dla ulżenia doli ludności dotkniętej klęską wojny, z inicjatywy prezesa Polskiej Akademii Umiejętności prof. Stanisława Kutrzeby, zaakceptowanej przez metropolitę krakowskiego Adama Stefana Sapiehę, powołany został (4 IX 1939) Obywatelski Komitet Pomocy, który przejął upadłe agendy społeczno-charytatywne⁴. Przewodniczącym Komitetu został abp Sapieha, wiceprezesem — prof. Kutrzeba, a przewodniczącym komitetu wykonawczego — prof. Ludwik Piotrowicz.

Miasto zostało zajęte przez wemacht 6 września. W miarę upływu czasu, zwłaszcza że ku temu nowoływały obwieszczenia władz okupacyjnych, życie w mieście przybierało formy kształtowane inicjatywami obywateli, możliwymi do zrealizowania w warunkach okupacji. Obok wojskowego komendanta miasta działał komisaryczny prezydent Krakowa dr Ernst Zörner, który powołał

³ Uniwersytet Jagielloński. *Skład uniwersytetu*. Rok akademicki 1938/9, Kraków 1938, s. 8—11.

⁴ J. Wolny, *Abp Adam Stefan Sapieha w obronie narodu i Kościoła polskiego w czasie II wojny światowej*, [w:] *Księga sapieżyńska*, t. 2, Kraków 1986, s. 229.

radę przyboczną, a w jej skład weszli m. in. przedstawiciele miejscowych instytucji naukowych, jak np. przez PAU prof. dr Stanisław Kutrzeba, rektor UJ prof. dr Tadeusz Lehr-Spławiński i prof. inż. Izydor Stella-Sawicki z Akademii Górniczej⁵.

Wydarzenia, o których będzie poniżej mowa, rozegrały się w strefie działania mechanizmu utworzonego w III Rzeszy dla likwidacji narodu polskiego. W początkowym okresie okupacji nie zdawano sobie z tego sprawy. W III Rzeszy, obok normalnej administracji państwowej, sądownictwa i wojska, działał nadrzędny aparat Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei — NSDAP), dysponujący wyspecjalizowanymi instytucjami oraz organizacją terrorystyczną, działającą pod nazwą Sztafet Ochronnych (Schutzstaffeln SS). Korzystały one ze szczególnego ustawodawstwa, wprowadzonego w roku 1933 na obszarze Niemiec i tam prawnie obowiązującego. Głównymi zaś instytucjami, które opracowywały i realizowały plany ludobójstwa, były:

1. Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy SS (Reichssicherheitshauptamt SS — RSHA). Kierował nim R. Heydrich, szef partyjnej Służby Bezpieczeństwa Reichsführera SS (Sicherheitsdienst SS — SD) oraz państwowej Policji Bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei — Sipo), Tajnej Policji Państwowej (Geheime Staatspolizei — Gestapo), obozów koncentracyjnych, Policji Kryminalnej Rzeszy (Reichskriminalpolizei — Kripo) i wywiadu zagranicznego (Auslandsnachrichtendienst).

2. Główny Urząd do Spraw Rasy i Osadnictwa SS (Rasse- und Siedlungshauptamt SS — RuSHA) czuwał nad germanizacją ludności nieniemieckiej łącznie z wysiedlaniem ludności polskiej z jej siedzib i przymusową germanizacją dzieci polskich.

3. Główny Urząd Komisarza Rzeszy do Umocnienia Niemczyzny SS (Stabshauptamt Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums SS — RKFDV) nadzorował przebieg opanowywania nowych terenów, w tym przypadku terenów polskich przez żywioł niemiecki.

Te trzy instytucje (RSHA, RuSHA, RKFDV) były kierowane przez reichsführera SS i szefa policji niemieckiej Heinricha Himmlera. Sprawował on również władzę nad wojskiem SS (Waffen-SS) i gospodarką SS łącznie z wykorzystywaniem pracy więźniów obozów koncentracyjnych.

Pierwsze ramię terrorystyczne NSDAP — Oddziały Szturmowe (Sturmabteilungen NSDAP — SA) zaczęto tworzyć w 1921 r., a Oddziały Ochronne — SS w 1925 r. Pełnię władzy SS zyskało kosztem SA krwawo rozgromionej w nocy „długich noży” (30 III 1934 r.)⁶. Od tego czasu datuje się szybka rozbudowa aparatu terroru hitlerowskiego, który bywa określaný jako SS-Staat, tj.

⁵ T. Wroński, *Kronika okupowanego Krakowa*, Kraków 1975.

⁶ M. Cygański, *SS w ruchu narodowosocjalistycznym i w III Rzeszy*, Poznań 1978.

państwo w państwie, nadrzędne w stosunku do wszystkich jego organów i rozwijające się we współdziałaniu z wermachtem⁷.

W chwili wybuchu II wojny światowej sprawnie działał w III Rzeszy precyzyjnie wykształcony aparat władzy i terroru. Wbrew przepisom prawa międzynarodowego terytorialny zasięg jego działania rozszerzono na zbrojnie zajęte ziemie polskie. Ich zabór nastąpił jednostronnymi aktami prawnymi, jakimi były dekrety Adolfa Hitlera z 8 X 1939 r. i 12 X 1939 r. Pierwszy stanowił o włączeniu do III Rzeszy zachodniej części ziem polskich; drugi o utworzeniu z pozostałych we władaniu III Rzeszy — Generalnego Gubernatorstwa (Generalgouvernement für die Besetzten Polnischen Gebiete — GG). Wschodnia granica tego obszaru przebiegała zgodnie z linią demarkacyjną: III Rzesza — ZSRR, uzgodnionej w ramach realizacji paktu Ribbentrop—Mołotow.

Wraz z wkraczającymi na ziemie polskie armiami Wehrmachtu przenikały na nie Grupy Operacyjne Policji Bezpieczeństwa (Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei) oraz wchodzące w ich skład Oddziały Operacyjne (Einsatzkommandos — EK). Były to jednostki wypróbowane przez III Rzeszę w czasie aneksji Austrii i innych krajów. Na przykład najsilniejsza I Grupa Operacyjna (Einsatzgruppe I), dowodzona przez SS-brigadenführera Brunona Streckenbacha⁸, powstała w wyniku przekształcenia Grupy Wiedeńskiej (Einsatzgruppe Wien), trwale zapisała się w pamięci Austriaków. Działała przy 14 armii wermachtu, poczynając od Śląska Cieszyńskiego i Słowacji; zajęła Kraków, po czym posuwała się dalej w kierunku Tarnowa i Lwowa. Siedzibą Streckenbacha w Krakowie był budynek polskiej Policji Państwowej przy ul. Siemiradzkiego 1. Na stałe osiadł w Krakowie jej Oddział Operacyjny EK 2/I, dowodzony przez SS-Sturmbannführera Brunona Müllera⁹. Zajęła ona budynek przy ul. Pomorskiej 2 („Dom Śląski”), który później stał się siedzibą krakowskiego gestapo powstałego z przekształcenia EK 2/1.

W okresie pierwszych 55 dni od wybuchu wojny na zajętych obszarach polskich działała administracja wojskowa. W tym okresie wermacht we współpracy z oddziałami Waffen-SS, Grupami Operacyjnymi Policji Bezpieczeństwa SS, Oddziałami Wartowniczymi, Obrony Krajowej SS i *ad hoc* tworzonymi z obywateli polskich niemieckiego pochodzenia jednostkami, jak Selbstschutz, Bürgerwehr, Hilfspolizei (ich członkowie niekiedy działali na własną rękę i uczestniczyli w morderstwach popełnianych na Polakach), dokonał 714 egzekucji, w których rozstrzelano 16336 osób cywilnych¹⁰. Organizowaniem tych oddziałów zajmowali się funkcjonariusze SS działający przy dowództwach wermachtu.

⁷ E. Kogon, *Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager*, München 1964.

⁸ K. Radziwiłłczyk, *Zbrodnia generała Streckenbacha*, Warszawa 1966.

⁹ J. Adamska, *Bruno Müller — wykonawca „Sonderaktion Krakau”*, [w:] *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 807. *Prace historyczne* z. 84, Kraków 1987, s. 123 — 153.

¹⁰ S. Datner, *55 dni wermachtu w Polsce. Zbrodnie dokonane na polskiej ludności cywilnej w okresie 1 IX — 25 X 1939*, Warszawa 1967.

Podział zajętych ziem polskich na ich część włączoną do III Rzeszy i utworzenie z wschodniej ich części Generalnego Gubernatorstwa został dokonany według linii granicznej przewidywanej i wypracowanej w czasie I wojny światowej. Przewidywano wówczas włączenie do Cesarstwa Niemieckiego pasa ziem polskich, z którego pokonane Cesarstwo Rosyjskie miało wysiedlić ludność tworząc tym sposobem warunki dla kolonizacji niemieckiej¹¹.

Południowa część polskich ziem wcielonych do III Rzeszy znalazła się na obszarze Gau Oberschlesien (Gau — okręg, kraina), ze środkowej utworzono Reichsgau Wartheland, a z północnej części — Reichsgau Danzig - Westpreussen (Wolne Miasto Gdańsk i Pomorze). Zagłębie Dąbrowskie, Kujawy, okolice Ciechanowa i Suwałk określono nazwą Neureich (Nowa Rzesza). Na obszarach tych natychmiast wprowadzono ustawodawstwo III Rzeszy uzupełniane specjalnymi przepisami dotyczącymi Polaków. Znalazły one swój wyraz w memoriale dr. E. Wetzla i dr. G. Hechta z Urzędu Rasowo-Politycznego NSDAP (Rassenpolitisches Amt der NSDAP) pt. *Sprawa traktowania ludności byłych polskich obszarów z rasowo-politycznych punktów widzenia (Die Frage der Behandlung der Bevölkerung der ehemaligen polnischen Gebiete nach rassenpolitischen Gesichtspunkten)*. Przewidywał on całkowite wysiedlenie Polaków jako obcoplemiennych. Memoriał, przedłożony władzom III Rzeszy 25 XI 1939 r., znalazł ich uznanie i został przekazany do realizacji¹². Wcześniej poszczególne auleiterzy, tj. zwierzchnicy poszczególnych Gau, działali w ramach bieżąco otrzymywanych instrukcji, które w ogólnym zarysie pokrywały się z tezami memoriału. Dzieje Polaków, a zwłaszcza księży i instytucji polskich na tych obszarach, oddzielonych od GG pilnie strzeżoną granicą, były podobnie tragiczne, jak zamieszkujących GG. Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu został zamknięty, podobnie jak seminaria duchownych oraz szkoły polskie, a ludność była wysiedlana do GG, kierowana do przymusowej pracy lub do obozów koncentracyjnych.

Już w trakcie działań wojennych 15 IX 1939 r. Hitler mianował Hansa Franka szefem administracji cywilnej na zajmowanych terenach. Po wejściu w życie dekretu o utworzeniu GG (12 X 1939) w dniu 26 X 1939 r. objął stanowisko generalnego gubernatora (Generalgouverneur für die besetzten polnischen Gebiete). Nie podlegały mu jednostki wermachtu i RSHA (Einsatzgruppen, Einsatzkommandos), gestapo, obozy koncentracyjne i więzienia oraz policja działająca na obszarze generalnej guberni. Działał natomiast przy nim przedstawiciel Ministerstwa Spraw Zagranicznych III Rzeszy, na które to stanowisko został wyznaczony dawny chargé d'affaires Johann von Wühlisch (der Ver-

¹¹ I. Geiss, *Der polnische Grenzstreifen 1914—1918. Ein Beitrag zur deutschen Kriegszielpolitik im ersten Weltkrieg*, Lübeck-Hamburg 1960; toż w polskim tłumaczeniu: *Tzw. polski pas graniczny 1914—1918. Przyczynek do niemieckiej polityki wojennej w czasie I wojny światowej*, Warszawa 1964.

¹² A. Bolewski, H. Pierzchała, jw., s. 94—97.

treter des Auswärtigen Amts beim Generalgouverneur für die besetzten polnischen Gebiete). Początkowo w skład Generalnej Guberni wchodziły cztery dystrykty: krakowski, lubelski, radomski i warszawski¹³. Stolicą jej był Kraków.

Zbrojną agresję III Rzeszy na Polskę przygotowywano, a następnie starano się pozyskać pozytywny stosunek państw neutralnych działaniami dyplomatycznymi Ministerstwa Spraw Zagranicznych III Rzeszy. Jego kierownikiem był J. von Ribbentrop (Reichsminister des Auswärtiges Amtes), współautor paktu z Rosją, który zdecydował o agresji Czerwonej Armii na Polskę 17 września 1939 r. i zajęciu wschodnich jej rubieży. Zasługą ambasadora III Rzeszy w Bukareszcie Wilhelma Fabriciusa było internowanie Prezydenta RP Ignacego Mościckiego w Rumunii. Na dłuższy czas w Bukareszcie pozostał nuncjusz mons. Filippo Cortesi (1876 — 1947), który opuścił Polskę wraz z jej prezydentem i rządem. Nacisk dyplomacji III Rzeszy na państwa neutralne zmierzał do tego, aby zlikwidowały one polskie placówki dyplomatyczne i konsularne, nie uznały nowo powołanego prezydenta Władysława Raczkiewicza i rządu polskiego generała Sikorskiego. Te zabiegi nie przyniosły jednak pożądanych rezultatów i to nawet w państwach ideologicznie powiązanych z III Rzeszą (Hiszpania, Włochy). Ambasador polski przy Watykanie urzędował normalnie. Natomiast ambasador polski przy Kwirynale pełnił swe funkcje do czasu przystąpienia Włoch do wojny. Hitlerowska agresja dyplomatyczna przeciw Polsce przyniosła wręcz przeciwne skutki. W krytycznym czasie ambasady, poselstwa i konsulaty polskie w krajach neutralnych nie tylko że nie zaprzestały swej działalności, ale nawet ją poszerzyły¹⁴.

Państwa neutralne i sprzymierzone z III Rzeszą utrzymywały stosunki dyplomatyczne z rządem gen. Sikorskiego. Likwidacja ich przedstawicielstw dyplomatycznych w Warszawie nastąpiła dopiero 20 marca 1940 r. na skutek decyzji władz niemieckich, co zresztą spotkało się ze stanowczym protestem tych państw. Watykan ustanowił swojego chargé d'affaires prałata Alfredo Pacini (1888 — 1967) przy rządzie polskim w Angers. Raport ambasadora III Rzeszy przy Stolicy Apostolskiej Diego von Bergena (4 I 1940) wskazuje, że zaniepokoiło to jego placówkę¹⁵. Wcześniej jednak, od połowy października 1939 r., sprawy prowadzone wcześniej przez nuncjusza mons. Filippo Cortesi (1876 — 1947) w Polsce na obszarze ziem anektowanych przez III Rzeszę i wcielonych do Generalnej Guberni przejął nuncjusz w Berlinie mons. Cesare Orsenigo. Był dobrze wprowadzony w stosunki panujące w III Rzeszy i życzliwy Polsce.

¹³ Po wybuchu wojny ze Związkiem Sowieckim w roku 1941 z dawnych południowo-wschodnich ziem polskich utworzony został dystrykt Galicja Lwów (Distrikt Galizien Lemberg), dołączony następnie do Generalnej Guberni. Z obszarów zaś położonych na wschód od Bugu i dalej od dawnej granicy Polski utworzono Reichskommissariat Ukraine, a z ziem północno-wschodnich — Bezirk Białystok oraz Reichskommissariat Ostland.

¹⁴ H. Bąkowski, *Walka dyplomacji hitlerowskiej przeciw Polsce*, Kraków 1984.

¹⁵ A. Bolewski, H. Pierzchała, jw., s. 333, 594.

Jego działania mogły być zatem skuteczniejsze niż nuncjusza urzędującego w Warszawie. Sytuacja była złożona wskutek złych stosunków między Watykanem a Berlinem, pogarszających się m. in. w wyniku działalności Radia Watykańskiego i dziennika „L'Osservatore Romano” oraz z powodu różnych inicjatyw Stolicy Apostolskiej, także w wysoce dla Niemców drażliwej sprawie żydowskiej (zob. aneks 1). Tej ostatniej dotyczyła np. interwencja nuncjusza Orsenigo o uwolnienie prof. Leona Sternbacha, ostatecznie zamordowanego w obozie Sachsenhausen w 1940 r. (zob. aneks 2).

Władze III Rzeszy starały się nakłonić rządy innych państw do oficjalnego uznania aneksji zbrojnie obsadzonych części ziem polskich i traktowania wszystkiego tego, co się dzieje na tym terenie jako wewnętrzną sprawę III Rzeszy. Odnosiło się to nie tylko do ziem wcielonych do Niemiec, lecz również do obszaru Generalnego Gubernatorstwa. Pierwszym silnie odczuwanym krokiem było przekształcenie Grup Operacyjnych SS (EG) i podległych im komend (EK) w placówki gestapo (Geheimstaatspolizei). Na ożywioną ich działalność od początku okupacji wskazują m. in. zapiski siostry Emilii Koenigsmann ze Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia, która była kierowniczką kuchni w więzieniu na Montelupich w Krakowie. Odnotowała ilość wydanych posiłków: 17 IX 1939 r. — 90 porcji zupy, a 11 XI 1939 r. już 400 takich porcji¹⁶. W tych liczbach, odpowiadających ilości więźniów, nie zostali uwzględnieni więźniowie chwilowi, np. profesorowie krakowscy, którzy do więzienia przybyli 6 listopada 1939 r. około godziny 13 i zostali z niego wywiezieni nazajutrz rano. Nieco powolniej następowało organizowanie hitlerowskich władz administracyjnych GG. Średnie i wyższe stanowiska były bowiem obsadzane przez pracowników przybywających z III Rzeszy. Struktura niemieckich urzędów administracyjnych wykryształizowała się na początku 1940 roku¹⁷.

Na tym tle rozegrały się dramatyczne wydarzenia, które dotknęły polski świat nauki i duchowieństwo. Jednymi z pierwszych ofiar stali się profesorowie Wydziału Teologicznego, uwięzieni wraz z pracownikami nauki Uniwersytetu Jagiellońskiego, Akademii Górniczej i innymi osobami, które w południe 6 listopada 1939 r. przebywały w Collegium Novum UJ.

Martyrologia

W miarę powracania profesorów i docentów do Krakowa coraz realniejsze stawało się rozpoczęcie roku akademickiego 1939/1940. Dnia 19 października Senat Akademicki UJ określił termin zapisów na 23 X — 4 XI 1939 r., a rozpo-

¹⁶ J. Kuś, *Spółczesność krakowska wobec uwięzionych na Montelupich (1939 — 1945)*, „Studia Historyczne” 18:1975 z. 3 (70).

¹⁷ M. Prel de Freiherr, *Podręcznik dla Generalnego Gubernatorstwa w Polsce. Przegląd obszaru, ukształtowania i historii*, Kraków 1940. Obszerniejsze fragmenty tej książki w: A. Bołewski, H. Pierzchała, jw., s. 403 — 410 (tamże aneks 6).

częście zajęć przewidział na poniedziałek 6 XI 1939 r. Ze względu na możliwe represje władz okupacyjnych z powodu rocznicy odzyskania niepodległości obchodzonej 11 listopada jako święto państwowe, inaugurację roku akademickiego przesunięto na dzień 13 listopada¹⁸.

Rektor UJ prof. dr Tadeusz Lehr-Spławiński starał się nawiązać kontakt z przedstawicielami władz okupacyjnych. Dnia 20 października 1939 r. złożył mu wizytę przedstawiciel wermachtu gen. Schumann, profesor jednego z uniwersytetów niemieckich, wraz z majorem prof. Metzlerem. Przedyskutowali z nim sprawę inauguracji nowego roku akademickiego. Zamiar uznali za słuszny. Rektor Lehr-Spławiński, jako członek Rady przybocznej m. Krakowa, zapoznał także Zörnera, komisarycznego zarządcę miasta, z sytuacją środowiska akademickiego. Spotkało się to ze zrozumieniem. Zörner zalecił przeprowadzenie rejestracji pracowników szkół wyższych w celu przygotowania wypłaty poborów. O przygotowaniach do inauguracji nowego roku akademickiego poinformowany był również prof. Hans Koch z Uniwersytetu Wrocławskiego, oficer ordynansowy przy komendancie wojskowym miasta Krakowa. W tej sprawie rektor dwukrotnie zwracał się do szefa urzędu okręgu krakowskiego Wolseggera, ale nie otrzymał odpowiedzi. Na przełomie października i listopada zjawił się w Uniwersytecie pełnomocnik do spraw jego mienia. Został również poinformowany o przygotowaniach do inauguracji nowego roku akademickiego. Z tego wyliczenia wynika jasno, że zamiar i termin rozpoczęcia nowego roku był dobrze znany hitlerowskim władzom wojskowym i administracyjnym Krakowa.

Zgodnie z uchwałą Senatu UJ, 4 listopada 1939 r. o godzinie 9 rano inauguracyjną mszę świętą w kościele św. Anny odprawił profesor UJ bp Michał Godlewski, członek Polskiej Akademii Umiejętności. Udział wzięli profesorzy, pracownicy krakowskich szkół wyższych i młodzież akademicka. Tu zebrani dowiedzieli się, że poprzedniego dnia rektor Lehr-Spławiński otrzymał pisemne wezwanie SS-Sturmbannführera Brunona Müllera do zgłoszenia się w siedzibie policji przy ul. Pomorskiej 2. Pismo to miało nagłówek „Oddział Operacyjny Policji Bezpieczeństwa” (Einsatzkommando. Sicherheitspolizei). Müller uzgodnił z rektorem termin spotkania z krakowskimi profesorami w Collegium Novum UJ na 6 listopada, godzina 12. Celem spotkania miało być według Müllera przedyskutowanie niemieckiego stanowiska wobec zagadnienia nauki i szkół wyższych („Ich möchte den deutschen Standtpunkt in den Wissenschaft- und Hochschulfragen erörtern”). Uznano to za punkt wyjścia do pewnej normalizacji stosunków.

¹⁸ J. Gwiazdomorski, *Wspomnienia z pobytu profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego w niemieckim obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen*. Przedmowa S. Kutrzeby, Kraków 1946; tenże, *Wspomnienia z Sachsenhausen. Dzieje uwięzienia profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego 6 XI 1939 — 9 II 1940*, Kraków 1964; A. Bolewski, H. Pierzchała, jw., s. 167 — 169.

W uzgodnionym terminie dnia 6 listopada, krótko przed godziną 12, gdy w Collegium Novum zebrali się już profesorowie, gmach został otoczony przez esesmanów, po czym Müller wszedł do gmachu i udał się na II piętro do sali 56, gdzie oczekiwali go pracownicy nauki. Nie zdejmując czapki, wygłosił treściwe przemówienie po niemiecku:

Moi panowie! Zwołałem was, aby powiedzieć, że Uniwersytet Krakowski był zawsze ogniskiem antyniemieckich nastrojów, w tym duchu niezycziwym wychowywał młodzież. Teraz panowie próbowali otworzyć Uniwersytet, nie pytając się nas; panowie próbowali odbywać egzaminy, nie pytając się nas; panowie próbowali zakłady otworzyć, nie pytając się nas. Dlatego zostaniecie aresztowani i posłani do obozu. Żadne sprostowania nie są dopuszczalne¹⁹.

Potem na salę wtargnęli uzbrojeni funkcjonariusze SS. Po zwolnieniu i odejściu kilku obecnych kobiet, wyprowadzono mężczyzn z gmachu. W podobny sposób uwięziono pracowników nauki Akademii Górniczej, którzy w sali na I piętrze oczekiwali na wynik spotkania z Müllerem²⁰. Ogółem w akcji tej, zwanej popularnie „Sonderaktion Krakau”, a figurującej w aktach gestapo jako „Aktion gegen Universitätsprofessoren”, uwięziono 183 osoby, w tym 80 profesorów i 25 docentów UJ, 18 profesorów i 3 docentów Akademii Górniczej, 6 profesorów innych szkół wyższych; łącznie 104 profesorów i 28 docentów, czyli 132 pracowników nauki, oraz 51 innych osób.

W grupie uwięzionych znalazło się dziewięciu księży profesorów oraz jeden docent z Wydziału Teologicznego UJ²¹. Byli to:

Ks. Józef Archutowski (1879 — 1944) — studiował w Rzymsko-Katolickiej Akademii Duchownej w Petersburgu, gdzie otrzymał tytuł magistra teologii. Studia uzupełniające we Wrocławiu, Fryburgu, Würzburgu i Lipsku. Zastępca profesora Pisma św. Starego Testamentu w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim (1919), od roku 1920 profesor nadzwyczajny na Wydziale Teologicznym UJ a od roku 1920 profesor zwyczajny tamże. Dziekan Wydziału Teologicznego UJ w latach 1924/25, 1926/27, 1931/32, 1932/33. Kierownik seminarium biblijnego Starego Testamentu. Czynnny członek Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego, współpracownik Komisji Orientalistycznej PAU. Kanonik honorowy kapituły metropolitalnej Warszawskiej. Odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski (1938) oraz brązowym i srebrnym Medalem za Długoletnią Służbę (1938).

Ks. Antoni Bystrzowski (1870 — 1958) — studiował na Wydziale Teologicznym UJ i w Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie. Doktor filozofii (1897) i teologii (1900). Od roku 1909 profesor nadzwyczajny w katedrze teologii pastoralnej UJ, a od roku 1917 — i profesor zwyczajny. Dziekan Wy-

¹⁹ S. Urbańczyk, *Uniwersytet za kolczastym drutem (Sachsenhausen — Dachau)*, Kraków 1946, s. 9.

²⁰ A. Bolewski, H. Pierzchała, jw., s. 26 — 28.

²¹ Zob. wyżej przypis 2.

działu Teologicznego UJ w latach 1917/18, 1919/20, 1929/30, 1933/34, 1934/35. Prałat domowy Ojca Św., egzaminator prosynodalny (1915), kanonik kapituły krakowskiej (1936). Odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski (1936), brązowym i srebrnym Medalem za Długoletnią Służbę (1938).

Ks. Tadeusz G l e m m a (1895 — 1958) — studiował na Wydziale Teologicznym UJ. Doktor teologii (1924). Profesor nadzwyczajny historii kościoła w Polsce (1932), kierownik seminarium historii Kościoła w Polsce. Dziekan Wydziału Teologicznego UJ w roku akademickim 1939/40. Członek Komisji Teologicznej Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu (1928), członek komitetu redakcyjnego *Polskiego słownika biograficznego*. Kanonik honorowy kapituły krakowskiej (1943).

Ks. Józef Kaczmarczyk (1871 — 1951) — studiował na Wydziale Teologicznym UJ (1890 — 94). Doktor teologii (1899). Studia uzupełniające w Innsbrucku, Monachium i Wrocławiu. Habilitował się w UJ z zakresu introdukcji biblijnej Nowego Testamentu (1903). Profesor nadzwyczajny studium biblijnego Nowego Testamentu (1910), a od roku 1917 — profesor zwyczajny. Dziekan Wydziału Teologicznego UJ w latach 1918/19, 1920/21, 1927/28 i 1930/31. Kierownik seminarium nauk biblijnych Nowego Testamentu. Tajny szambelan papieski. Członek komisji artystycznej kurii biskupiej (1911 — 1926), cenzor książek religijnych (do 1930). Odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski.

Ks. Tadeusz K r u s z y ń s k i (1884 — 1959) — studiował na Wydziale Teologicznym UJ (1903 — 1907). Doktor teologii (1911). Habilitował się na Wydziale Architektury ASP w Krakowie (1926) oraz na Wydziale Teologicznym UJK we Lwowie z zakresu historii sztuki kościelnej i liturgii (1929). Zastępca profesora na Wydziale Teologicznym UJ (od 1920), docent historii sztuki kościelnej i liturgii. Major-kapelan w korpusie kadetów w Krakowie (1919 — 1921). Konserwator diecezjalny (od 1923), sekretarz komitetu restauracji katedry wawelskiej (od 1933). Odznaczony Medalem Włoskiego Czerwonego Krzyża, Srebrnym Medalem Dante Alighieri, papieskim Krzyżem „Pro Ecclesia et Pontifice”, Krzyżem Oficerskim Orderu Korony Włoskiej (1926), łotewskim Krzyżem Oficerskim Orderu Trzech Gwiazd (1936).

Ks. Jan K r z e m i e n i e c k i (1887 — 1956) — studiował na Wydziale Teologicznym UJ. Doktor teologii (1914). Studia specjalistyczne w Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie. Doktor prawa kanonicznego (1921). Zastępca profesora w katedrze prawa kanonicznego (1926). Profesor nadzwyczajny (1937). Kierownik seminarium prawa kanonicznego.

Ks. Konstanty M i c h a ł s k i (1879 — 1947) — studiował na Wydziale Filozoficznym UJ (1900 — 1902, 1903 — 1906), studia uzupełniające w Wyższym Instytucie Filozoficznym Uniwersytetu w Lowanium (od 1908). Doktor filozofii chrześcijańskiej (1911). Habilitował się z zakresu filozofii chrześcijańskiej

i apologetyki (1918). Profesor nadzwyczajny (1919), profesor zwyczajny (1921). Dziekan Wydziału Teologicznego UJ w latach 1923/24, 1928/29, 1935/36, 1936/37. Rektor UJ w roku akademickim 1931/32. Kierownik seminarium filozofii chrześcijańskiej. Od roku 1927 członek korespondent, od 1933 — członek czynny PAU, sekretarz Wydziału Historyczno-Filozoficznego PAU (1917 — 1938), delegat PAU w Union Académique Internationale w Brukseli (1928), przewodniczący Komisji Corpus Philosophorum Medii Aevi. Członek honorowy Papieskiej Akademii św. Tomasza z Akwinu w Rzymie (1940). Odznaczony Krzyżem Oficerskim Legii Honorowej (1937), Krzyżem Komandorskim Orderu Polonia Restituta (1936), brązowym i srebrnym Medalem za Długoletnią Służbę (1938).

Ks. Marian Michalski (1900 — 1987) — studiował na Wydziale Teologicznym UJ (do 1920), kontynuował studia w Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie (do 1925) oraz w Instytucie Orientalnym w Rzymie (1933 — 1934). Doktor teologii (1925). Zastępca profesora historii dogmatów i patrologii (1935).

Ks. Jan Salamucha (1903 — 1944) — studiował na Wydziale Teologii Katolickiej Uniwersytetu Warszawskiego (1923 — 1927). Doktor filozofii chrześcijańskiej (1927). Ponadto studiował matematykę na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym UW oraz w Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie (1927 — 1929). Jako zastępca profesora wykładał filozofię chrześcijańską na Wydziale Teologicznym UJ (1934). Profesor nadzwyczajny (1939). Brał udział w obronie Warszawy (1939) jako kapelan.

Ks. Władysław Wicher (1888 — 1969) — studiował na Wydziale Teologicznym UJ (od 1904) oraz w Uniwersytecie w Innsbrucku. Doktor teologii (1915). Zastępca profesora teologii moralnej na Wydziale Teologicznym UJ (1919), gdzie też się habilitował w roku 1923. Od roku 1929 profesor nadzwyczajny, a od roku 1938 profesor zwyczajny. Kierownik seminarium teologii moralnej. Dziekan Wydziału Teologicznego UJ w latach 1937/8, 1938/9. Wice-rektor Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Krakowie.

Wraz z tymi profesorami Wydziału Teologicznego UJ aresztowano wówczas także ks. Józefa Nodzyńskiego (1885 — 1954), prefekta Liceum i Gimnazjum im. Królowej Wandy w Krakowie, i kleryka Czesława Piętkę (ur. 1913), salwatorianina, od roku 1938 studenta na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Krakowskiego²².

²² Wymienieni księża profesorowie, z wyjątkiem ks. prof. J. Salamuchy, zastępcy profesora ks. M. Michalskiego i ks. J. Nodzyńskiego, zostali zwolnieni z obozu w Sachsenhausen 8 II 1940 w grupie 103 starszych pracowników naukowych i powrócili do Krakowa. Ks. prof. J. Archutowski zginął w powstaniu warszawskim 31 VIII 1944 pod gruzami kościoła ss. Sakramentek. Dnia 4 I 1941 r. zwolniono z obozu w Sachsenhausen ks. M. Michalskiego i J. Salamuchę. Pierwszy wrócił do Krakowa i tu do końca życia pracował naukowo. Zmarł 18 I 1987 jako ostatni z profesorów Wydziału Teologicznego, uwięzionych podczas „Sonderaktion Krakau”. Ks. prof. J. Salamucha po powrocie do kraju był dziekanem obwodu AK „Ochota” w Warszawie. Został rozstrzelany 12 VIII 1944 r. jako kapelan szpitala powstańczego. Odznaczony Krzyżem Virtuti Militari.

Uwięzionych brutalnie wypędzono z Collegium Novum wśród wrzasku i przy użyciu kolb karabinów, po czym załadowano na samochody ciężarowe pokryte plandekami, zwane w czasie okupacji „budami”. Przewieziono ich do więzienia przy ul. Montelupich. Tam spisano ich dane osobowe. Podzielonych na mniejsze grupy skierowano do cel na II piętrze budynku od strony Nowego Kleparza. Wieczorem otrzymali porcje chleba i kawę, pochodzące z polskich zapasów wojskowych. Część spała na pryzkach bez sienników, część — na podłodze.

Nazajutrz zostali wyprowadzeni z cel i na dziedzińcu załadowani do „bud”, a następnie przewiezieni do koszar wojskowych przy końcu ul. Mazowieckiej. Straż nad nimi objął oddział wermachtu. W izbach były łóżka z siennikami. Posiłki otrzymywali z kuchni wojskowej. Na skutek interwencji przedstawiciela Polskiego Czerwonego Krzyża dra Mariana Ciećkiewicza (ojca) chorzy i inwalidzi otrzymali lekarstwa, okulary, laski itp. sprzęt. Profesorzy: Kazimierz Dobrowolski (socjolog), Jerzy Smoleński (geograf)²³ i Kazimierz Stołyhwo (antropolog) nie przyjęli propozycji pracy w Institut für Deutsche Ostarbeit, który tworzono w Krakowie. Pozostali wraz z uwięzionymi kolegami. W dwa dni później (9 XI 1939) decyzją władz okupacyjnych zwolniono: profesora chorób zakaźnych J. Kostrzewskiego, bakteriologa dra Z. Przybytkiewicza, dra F. Zolla (starszego) — członka Akademii Prawa Niemieckiego, której gubernator GG dr Hans Frank był prezesem, i germanistę prof. A. Kleczkowskiego. Na wniosek PCK zwolniono także ciężko chorych: prof. S. Ciechanowskiego, prof. W. Wilkosza i dra A. Zechentera — emerytowanego Prezesa Sądu Apelacyjnego oraz trzech uwięzionych, którzy w czasie spisywania personaliów podali narodowość ukraińską. Pozostałych przeprowadzono na pobliską rampę kolejową, załadowano do wagonów i pociągiem przez Trzebinę, Szczakową, Dąbrowę Górniczą, Opole przewieziono do Wrocławia, dokąd pociąg dotarł o 3 rano. Około godziny 6 przewieziono ich do więzień przy ul. Kleczkowskiej i Świebodzkiej, gdzie zostali umieszczeni w celach jednoosobowych (Kleczkowska) lub wieloosobowych (Świebodzka). Podlegali pruskiemu regulaminowi więzien-

---

Salwatorianin Czesław Piętka został zupełnie przypadkowo aresztowany przez gestapo. W dniu 6 listopada zgłosił się do dziekanatu Wydziału Teologicznego UJ celem wpisania współkoleżków-studentów. Aresztowano go i wywieziono do Sachsenhausen wraz z innymi osobami, przebywającymi wówczas w Collegium Maius. Dnia 4 marca 1940 deportowano go do Dachau w grupie młodszych pracowników nauki. Do Krakowa powrócił 23 XII 1940 r. Studiował w tajnym *studium domesticum* salwatoriańskim na Zakrzówku w Krakowie. Święcenia otrzymał 21 XII 1941 r. Od roku 1946 pracował we Wrocławiu, a od roku 1948 był przełożonym domów zakonnych w Krakowie przy ul. Św. Jacka i Łobzowskiej (od 1952). W latach 1949—1957 zarządzał prowincją polską salwatorianów, dwukrotnie wybrany prowincjałem. W roku 1957 wyjechał do Stanów Zjednoczonych. Sprawował wysokie stanowiska zakonne. Przez wiele lat pełnił obowiązki sekretarza zarządu Kongresu Polonii w stanie Indiana. Nadal pracuje w Stanach Zjednoczonych dla rozwoju swojego zakonu i umocnienia Polonii.

²³ Jerzy Smoleński (ur. 1881), profesor geografii UJ, członek PAU. Zamordowany w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen 5 I 1940 r.

nemu, podobnie jak inni więźniowie²⁴. Na skutek interwencji konsula Węgier uwolniono z więzień wrocławskich prof. J. Dąbrowskiego (UJ) i prof. Z. Sarnę (Akademii Ekonomicznej), a w wyniku interwencji austriackich — sędziwego prof. E. Windakiewicza (1858 — 1942) z Akademii Górniczej.

Pozostałych 169 profesorów przewieziono (27 XI 1939) „budami” na dworzec główny we Wrocławiu, a następnie pociągiem do Sachsenhausen koło Oranienburga²⁵. Leśną drogą w świetle reflektorów, wśród ujadania psów policyjnych, wrzasku i bicia przez esesmanów zapędzono ich do obozu koncentracyjnego — KZ Sachsenhausen²⁶.

W obozie utworzono z nich kolumnę, która w deszczu ze śniegiem stała przed łaźnią w oczekiwaniu na przyjęcie do obozu. Po wpisaniu ich do ksiąg obozowych otrzymali numery. Miały im odtąd zastępować nazwiska i imiona. Ostrzyżonym i wykąpanym kazano się ubrać w stare zniszczone mundury wojskowe. Tok działań obserwował komendant obozu słynny Rudolf Höss²⁷. Rozebranych więźniom zdzierano krzyżyki i naigrawano się z nich. Spotkało to m. in. sędziwego profesora UJ dra Henryka Hoyera (1864 — 1947). Profesorowie zostali zakwaterowani w barakach nr 45 i 46, z wyjątkiem duchownych i Żydów (Metallmann, Sternbach). Tych odseparowano w barakach odgradzonych od reszty obozu. Takie postępowanie było w obozach koncentracyjnych praktykowane w stosunku do pewnych kategorii więźniów, do jakich zaliczano:

1. Głowy państw i wyjątkowo niektóre inne osoby separowano w osobnych domkach, zwanych Prominentenhaus.

²⁴ Spośród profesorów aresztowanych 6 listopada 1939 r. czterdziestu opublikowało później ponad 100 opracowań (wspomnienia, zapiski dokuczalne itp.). Autorami takich publikacji byli też profesorowie Wydziału Teologicznego UJ, jak: K. Michalski, *Co trzymało w obozie*, „Tygodnik Powszechny” 1: 1945 nr 5 s. 2; tenże, *Ks. Jan Salamucha (1903 — 1944)*, „Tygodnik Powszechny” 2: 1946 nr 2; tenże, *Między heroizmem a bestialstwem*, Kraków 1949; M. Michalski, *Księga za drutami*, „Tygodnik Powszechny” 1: 1945 nr 23 s. 3, nr 24 s. 6, nr 25 s. 7. Obszerniejsze opracowania tej tematyki ogłosili: A. Bolewski, H. Pierzchała, jw.; J. Gwiazdomorski, jw. (I wyd. 1946); S. Urbaniczyk, jw. (II wyd. 1969). S. Pigoń opublikował w latach 1945 — 1984 siedemnaście opracowań związanych z uwięzieniem krakowskich profesorów w listopadzie 1939 r.

²⁵ A. Bolewski, H. Pierzchała, jw., s. 185 — 249 (ryc. 50 — 113).

²⁶ T. Cieślak, *Oranienburg—Sachsenhausen. Hitlerowskie obozy koncentracyjne 1939 — 1945*, Warszawa 1972.

²⁷ Rudolf, Franz, Ferdynand Höss (1900 — 1947), Hauptsturmführer SS, Schutzhaftlagerführer KZ Sachsenhausen i Auschwitz—Birkenau, stracony z wyroku Najwyższego Trybunału Narodowego w Polsce. Pozostawił pamiętniki: *Wspomnienia Rudolfa Hoessa, komendanta obozu oświęcimskiego*, opracowanie, wstęp i przypisy dr Jan Sehn, Warszawa 1961 (wyd. II). Wspomina w nich (s. 99), że w roku 1939 zostali osadzeni w Sachsenhausen profesorowie z Krakowa. Według Hoessa, umieszczono ich w specjalnych barakach, co nie jest zgodne ze stanem faktycznym. Zakwaterowano ich bowiem w barakach nr 45 i 46 wraz z kilkuset więźniami innych narodowości, działaczami Polonii niemieckiej, a także z obywatelami niemieckimi, wśród których byli zwykli przestępcy kryminalni i tzw. szkodnicy pracy. Częściowo prawdziwa jest jego informacja o tym, że profesorów nie zmuszano do pracy. Jednakże brano ich do nocnego skrobienia ziemniaków, buraków itp. Jest również zgodne z prawdą to, że nie stosowano do nich żadnego postępowania specjalnego. Tylko częściowo prawdziwa jest wiadomość, że zwolnienie profesorów krakowskich nastąpiło w wyniku interwencji ich kolegów niemieckich u marszałka H. Göringa, który miał do tego aktu nakłonić Hitlera. Wiadomo jednak, że u Göringa interweniował ksiądz Janusz Radziwiłł oraz dyplomaci zagraniczni. Natomiast profesorzy niemieccy interweniowali przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Zob. V. Francić, *Organizacja więźniów-profesorów w obozie Sachsenhausen*, „Przegląd Lekarski” 1970 nr 1 s. 150 — 158.

2. Wybitne osobistości, np. premierzy, ministrowie, dowódcy wojskowi itp., były izolowane w budynku określanym jako Zellenbau. Prominentenhaus i Zellenbau z licznymi celami były dodatkowo oddzielone od normalnych baraków obozowych wysokimi murami i zasiekami z drutów kolczastych. Jakakolwiek styczność z resztą obozu była więc niemożliwa.

3. Duchownych chrześcijańskich izolowano ogrodzeniem z drutu wewnątrz obozu w wydzielonych barakach.

4. Podobnie oddzielano Żydów.

5. Więźniów, zaliczonych do kompanii karnych (Strafkommando), oraz Żydów poddawano ostrzejszym rygorom.

Więźniowie byli oznaczani numerami oraz barwnymi trójkątnymi oznakami, wskazującymi zakwalifikowanie do określonych grup, np. duchowni nosili trójkąty fioletowe, polityczni — czerwone, przestępcy kryminalni — zielone. Wszyscy ubrani byli w cienkie mundury. Tylko w czasie mrozów mogli nosić podobnie lekkie płaszcze. Wyżywienie było znacznie mniejsze od minimalnego. Obowiązywała ich obecność na apelach, czasem trwających wiele godzin. Byli też narażeni na brutalne lub wręcz sadystyczne szykany Niemców. Przeważną część więźniów musiała pracować w morderczych warunkach. Ten okrutny reżim zmierzał do biologicznego wyniszczenia więzionych, a przed tym do wykorzystania ich niewolniczej pracy.

Rezultatem tego okrutnego traktowania i surowych warunków bytowania w obozach zginęło 15 profesorów krakowskich w ramach omawianej akcji, w tym trzech Żydów (Metallmann w KZ Mauthausen-Gusen, Sternbach w KZ Sachsenhausen i uznany za Żyda geograf Wiktor Ormicki, deportowany w połowie 1940 r. z Dachau do KZ Mauthausen-Gusen). Pięciu dalszych zmarło bezpośrednio po powrocie do Krakowa. Tę tragiczną listę otworzył profesor prawa Akademii Górniczej dr Antoni Meyer (ur. 1870). Jego zgon nastąpił w Sachsenhausen w czasie obozowej Wigilii, podczas której przysmakiem były ziemniaki w mundurkach, okraszone chóralnym śpiewem kołęd.

Wszyscy, którzy powrócili do Krakowa, mimo uszczerbków na zdrowiu i trudności życiowych z zadziwiającym zapałem włączyli się w nurt pracy dydaktycznej, w tym także nielegalnej i konspiracyjnej, zagrażającej nowym kontaktem z gestapo i śmiercią. Ks. Salamucha był kapelanem oddziału Armii Krajowej i jako duszpasterz został rozstrzelany w Powstaniu Warszawskim. Nikt z nich nie poniżył się przed okupantem, przeciwnie — wszyscy włączyli się w nurt oporu.

Przyczyny uwięzienia

Pierwszym zagadnieniem, jakie trzeba rozważyć, to przyczyna podstępnego i brutalnego uwięzienia pracowników nauki krakowskich szkół wyższych

6 listopada 1939 r. Jak już wspomniano, aktu tego dokonał SS-Sturmbannführer Bruno Müller z Einsatzkommando E2/I bezpośredni podkomendny dowódcy Einsatzgruppe SS-Brigadeführera Bruno Streckenbacha. Jako bezpośredni uczestnicy doznanych represji, uważamy Müllera za inicjatora i sprawcę uwięzienia profesorów krakowskich szkół wyższych, a także za osobę wpływającą na dalsze ich losy. Znalezione w Archiwum Państwowym w Koblencji (Bundesarchiv Koblenz) pismo Ministra Rzeszy do Spraw Nauki, Wychowania i Oświecenia Publicznego z 31 X 1939 r. do generalnego gubernatora H. Franka pochopnie uznano za ujawnienie nowych faktów (zob. aneks 3).

Do Krakowa Frank przybył 7 listopada 1939 r. i dlatego wątpliwe jest, aby był inicjatorem omawianej akcji przeciw nauce polskiej. Wniosek taki nie jest słuszny również dlatego, że sytuacja prawna Einsatzgruppen i wyłaniającego się z niej gestapo nie przewidywała takich interwencji przedstawicieli administracji cywilnej. W tym samym archiwum jeden z autorów natrafił na pismo z 13 XI 1939 r., podległego Frankowi szefa dystryktu krakowskiego, który stwierdza, że decyzja o zamknięciu szkół wyższych w Krakowie zapadła już 25 X 1939 r., a więc znacznie wcześniej niż datowane jest wystąpienie ministra (zob. aneks 4).

Zebrane przez nas materiały archiwalne prowadzą do wniosku zgodnego z rozważaniami J. Adamskiej²⁸, C. Madajczyka²⁹ i K. Radziwończyka³⁰, twierdzących, że Müller był wykonawcą rozkazu Streckenbacha, który w krytycznym czasie przebywał w Krakowie. Biorąc nadto pod uwagę fakt, że dalszy tok realizacji tej akcji wymagał zaangażowania znacznych środków na terenie III Rzeszy: transport kolejowy uwięzionych z Krakowa do Wrocławia (pociąg specjalny); niemal trzytygodniowy ich pobyt w więzieniach Wrocławia; transport z Wrocławia specjalnym pociągiem; pobyt w KZ Sachsenhausen, niektórych zaś w Dachau i Mauthausen-Gusen — to trzeba uznać, że omawianą akcję wykonano w Krakowie zgodnie z decyzją RSHA i jej szefa Heinricha Himmlera.

Przyczyny zwolnienia

Grupowe zwolnienia z obozów koncentracyjnych zdarzały się bardzo rzadko. Zwykle uwalniano jednego lub kilku więźniów. Zwolnienie 103 profesorów krakowskich 8 II 1940 r. było bodaj że pierwszym takim wydarzeniem w historii obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. Przyczyna tego musiała być zatem niecodzienna. Wielu zwolnionych i członkowie ich rodzin wskazywało na różne tego powody. Przez parę dziesiątków lat zbieraliśmy przekazy i doku-

²⁸ J. Adamska, jw.

²⁹ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1 — 2, Warszawa 1970.

³⁰ K. Radziwończyk, jw.

menty, na podstawie których można by sformułować uzasadniony pogląd. Istnieje około sto takich dokumentów³¹. Jakkolwiek można im przypisywać różną wartość, to jednak ich studium prowadzi do wniosku ogólnego, który w swojej istocie jest zgodny z wypowiedziami zwolnionych i rodzin więźniów. Wynika z nich, że decydującą rolę odegrały protesty i interwencje zagraniczne. Trzeba także zwrócić uwagę na wystąpienia niektórych uczonych niemieckich.

Pierwszym więc zagadnieniem, wymagającym wyjaśnienia, jest sprawa przekazywania wiadomości o losach uwięzionych w Sachsenhausen, później w Dachau, poza granice GG, także do profesorów niemieckich. Największą rolę w tym zakresie odegrały osoby, które z różnych przyczyn wyjeżdżały za granicę, także podejmując ryzyko bezpośrednich interwencji u prominentów III Rzeszy.

Zasługi na polu przekazywania wiadomości za granicę położyli: żona prof. W. Konopczyńskiego, dr Andrzej Waligórski, prof. Wojśław Molé, doc. Kazimierz Wodzicki, Halina Heitzmanowa, Magdalena z Morawskich Kraszewska i in. Zgoła wyjątkowy zasięg miała działalność Luciany Frassati³². W latach 1939 — 1940 czterokrotnie przyjeżdżała do okupowanej Polski. Tu kontaktowała się z wieloma politykami, intelektualistami, także z metropolitą krakowskim Adamem Stefanem Sapiehą, od których otrzymane informacje przewoziła do Rzymu. Przekazywała je w Sekretariacie Stanu Stolicy Apostolskiej. Spełniała w ten sposób zadania nieurzędowego łącznika Watykanu z Polską, a w szczególności z jej duchowieństwem³³. Prowadziła bezpośrednio rozmowy z Mussolinim i ministrem spraw zagranicznych hr. Galeazzo Ciano (1903 — 1944). Jej dziełem było też przewiezienie z Warszawy do Paryża żony Władysława Sikorskiego i jego córki. Na jednym przykładzie wykazano, że wiadomości o zdarzeniach w Sachsenhausen dotarły za granicę w ciągu 11 dni³⁴. Dzięki zatem zasługom wymienionych, jak i innych nie ujawnionych jeszcze osób, uzyskano sprawność zbliżoną do normalnej pocztowej. Rząd Polski, Watykan i rządy wielu innych państw były więc niemal na bieżąco informowane o martyrologii profesorów krakowskich.

Zestawiony przez nas zbiór dokumentów dowodzi, że wiadomości o losach uwięzionych 6 XI 1939 r. w Krakowie wywołały protesty nie tylko Rządu Polskiego i Polonii, lecz również Watykanu i 24 innych krajów³⁵. Wiadomo, że liczne były protesty uczonych i polityków w krajach Ameryki Północnej i Południowej, jednakże z powodu braku możliwości przeprowadzenia poszukiwań archiwalnych w tych krajach nie są one tu wliczone. Formy tych protestów były

³¹ A. Bolewski, H. Pierzchała, jw., s. 481 — 689.

³² Luciana Frassati (ur. 1902), żona Jana Gawrońskiego, ambasadora polskiego we Wiedniu (do chwili anshlusu), opublikowała swoje wspomnienia pt. *Il destino passa per Varsovia*, Bologna 1949 (II wyd. 1985).

³³ J. Wolny, jw., s. 259, 326, 343 — 349, 353 — 365.

³⁴ A. Bolewski, H. Pierzchała, jw., s. 291.

³⁵ Tamże, s. 273 — 350 (ryc. 133 — 142).

rozmaite — od oficjalnych not dyplomatycznych po artykuły prasowe i wypowiedzi radiowe.

Memoriał do władz III Rzeszy o wydarzeniach w okupowanej Polsce, w którym znajdował się opis deportacji profesorów z Krakowa, wystosował ks. Janusz Radziwiłł (1880 — 1967), który dotarł z nim do marszałka III Rzeszy Hermanna Göringa³⁶. Szczególne znaczenie dla sprawy zwolnienia profesorów Wydziału Teologicznego UJ miało pismo (13 I 1940) metropolity Stefana Adama Sapiehy do generalnego gubernatora Franka (zob. aneks 5)³⁷. Pismo to przedstawiciel Auswärtiges Amt przy generalnym gubernatorze J. von Wühlisch przesłał do centrali w Berlinie z odpowiednim listem towarzyszącym (zob. aneks 6), w którym pisał, że zamierza się udzielić odpowiedzi wymijającej. Podobnie też inne polskie interwencje spotykały się z brakiem jasnej odpowiedzi lub z odpowiedziami wymijającymi i graniem na zwłokę, która, jak się okazało, była groźna dla życia uwięzionych.

Spośród licznych interwencji zagranicznych na szczególną uwagę zasługują wystąpienia państw ideologicznie bliskich III Rzeszy — Hiszpanii i Włoch. Interwencje Hiszpanii wywołały nawet zdenerwowanie radcy prawnego Ministerstwa Spraw Zagranicznych dra Schwendemanna, który na hiszpańskiej nocie werbalnej z 7 II 1940 r. zamieścił znamiennej notatkę (zob. aneks 7). Na to zaś, że stanowisko Włoch w stosunku do poczynań władz okupacyjnych na ziemiach polskich od początku było negatywne, wskazuje telegram Busiego, konsula Włoch w Katowicach, z 30 XI 1939 r. (zob. aneks 8).

O tym, że Mussolini zainteresował się sprawą i podjął działania na rzecz zwolnienia uwięzionych profesorów krakowskich, dała świadectwo Luciana Frassati-Gawrońska. Henryk Batowski opublikował polski przekład istotnych fragmentów jej wypowiedzi w tej sprawie³⁸. O osobistej zasłudze Mussoliniego w sprawie zwolnienia profesorów krakowskich przekonany był także świadek tej akcji Józef Maria Bocheński³⁹. W imieniu profesorów UJ dedykował on Mussoliniemu album pamiątkowy, wskazując na jego udział w odzyskaniu przez nich wolności. Album ten został odnaleziony przez L. Kielanowskiego⁴⁰. W archiwum zaś Ministerstwa Spraw Zagranicznych Włoch odnaleziono telegram hr. Ciano z 10 I 1940 r. do ambasady w Berlinie w sprawie uwięzionych profesorów, w szczególności ks. Konstantego Michalskiego (zob. aneks 9).

W świetle tych dokumentów i świadectwa żyjącej jeszcze L. Frassati-Gawrońskiej udział Mussoliniego i Ciano w staraniach o zwolnienie profesorów krakowskich zdaje się nie podlegać dyskusji. Istnieją dokumenty, z których

³⁶ Tamże, s. 278 — 280 (aneks 14).

³⁷ Tamże, s. 280 — 283 (aneks 19).

³⁸ H. Batowski, *W sprawie „Sonderaktion — Krakau”*, „Tygodnik Powszechny” 28:1974 nr 36 (1337).

³⁹ Józef Maria, imię zakonne — Innocenty Bocheński (ur. 1902), dominikanin, profesor Collegium Angelicum w Rzymie i Uniwersytetu we Fryburgu szwajcarskim.

⁴⁰ L. Kielanowski, *Dzieje pewnej księgi*, Londyn 1972.

wynika, że Włochy podejmowały starania o umożliwienie niektórym ze zwolnionych wyjazdu do Włoch np. noty werbalne z 11 i 26 II 1940 r. (zob. aneks 10 a—b).

Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża został powiadomiony o uwięzieniu profesorów krakowskich i ich deportacji do obozu w Sachsenhausen przez Stację Naukową PAU w Paryżu, a następnie przez krajowe organizacje Czerwonego Krzyża Grecji, Irlandii, Włoch i przez Akademię Nauk w Brukseli i Amsterdamie. W wyniku tych działań nawiązał kontakt z Niemieckim Czerwonym Krzyżem⁴¹. Od 15 X 1939 r. współdziałał ze Stolicą Apostolską⁴². Jakkolwiek jego starania nie przyniosły spodziewanego rezultatu, to jednak akcja ta przyczyniła się do wystąpienia konsula niemieckiego w Genewie w obronie krakowskich profesorów. Jego pismo do centrali Auswärtiges Amt w Berlinie informuje ją o kształtowaniu się negatywnej opinii o poczynaniach niemieckich z intelektualistami polskimi (zob. aneks 11).

Podobny charakter miała wymiana telegramów między posłem III Rzeszy w Dublinie E. Hemplem a Ministerstwem Spraw Zagranicznych w Berlinie w dniu 1 IV 1940 r.: „Höre unter der Hand, dass angebliche Verhaftung Professoren Universität Krakau, die mit irischen Universitätskreisen Verbindung hatten, hier stimmungsmässig, auch wohl unter Einfluss englischfranzösischen Propaganda, sehr ungünstig wirkte und dass Bestrebungen im Gange, etwas für Krakauer Professoren zu tun. Spüre persönlich neuerdings zunehmende Ablehnung hiesiger Universität. Anheimstelle mir geeignetes Material zu drahten”. Oto fragment odpowiedzi centrali: „Entscheidungen über Entlassung der restlichen Inhaftierten erfolgten jeweils unverzüglich nach Abschluss schwebender Ermittlungsverfahren” (AAA — Sygn. R 104283).

Liczne raporty napływające od przedstawicielstw dyplomatycznych i konsularnych III Rzeszy wykazują, że sprawa uwięzienia profesorów krakowskich stała się problemem międzynarodowym. Zaniepokoiło to Auswärtiges Amt, którego podsekretarz stanu E. Woermann (1888 — 1979) stanowczo przynajmniej dwukrotnie wystąpił bezpośrednio do reichsführera SS H. Himmlera, szefa RSHA, z wnioskiem o zwolnienie uwięzionych (zob. aneks 12).

Interesujące jest, że w wystąpieniu do Himmlera Woermann powołał się na interwencje profesorów niemieckich, Vasmera i Westermanna, oraz na uzgodnienia z Frankiem. Odnalezione dokumenty archiwalne wykazują, że istotnie profesorowie niemieccy występowali w obronie profesorów krakowskich⁴³. Byli to:

Karl von Frisch (1886 — 1982), laureat nagrody Nobla (1973), profesor zoologii na Uniwersytecie w Monachium⁴⁴;

⁴¹ A. Bolewski, H. Pierzchała, jw., s. 307 — 309 (aneks 42 — 44).

⁴² Tamże, s. 331 (aneks 66).

⁴³ Tamże, s. 341 — 350 (aneks 83 — 88).

⁴⁴ R. J. Wojtusiak, *Przyczynek do dziejów tzw. Sonderaktion Krakau*, „Przegląd Lekar-

Hasso H ä r l e n (1903 — 1989), matematyk ze Stuttgartu i Lipska;
Robert H o l z m a n n (1873 — 1946), profesor historii, członek berlińskiej Akademii Nauk;
Walther H ü c k e l (ur. 1885), profesor chemii w Technische Hochschule Breslau;
Heinrich S c h o l z (1884 — 1956), profesor matematyki na Uniwersytecie w Münster;
Max V a s m e r (1886 — 1962), profesor slawistyki na Uniwersytecie w Berlinie, członek Pruskiej Akademii Nauk;
Dietrich H e r m a n n W e s t e r m a n n (1875 — 1956), profesor fonetyki na Uniwersytecie w Berlinie.

Istnieją ważne przekazy, ale dotychczas nie zdołano w archiwach odszukać odpowiednich dokumentów, że działalność taką rozwijali także inni uczeni niemieccy. Do nich należała np. Annemarie G a b a i n (ur. 1901), profesor turkologii na Uniwersytecie w Berlinie oraz Alfred K ü h n (1885 — 1985), profesor zoologii Uniwersytetu w Getyndze. Natomiast dr Walter G r e i t e (ur. 1907), zoolog, działający w porozumieniu z profesorami A. Kühnem i K. von Frischem, dotarł do uwięzionych w Dachau i osobiście zapoznał się z warunkami ich egzystencji⁴⁵. Wspomniana treść pisma Woermanna do Himmlera (30 I 1940) wykazuje, że interwencje wybitnych uczonych niemieckich w obronie uwięzionych profesorów polskich wywarły pewne wrażenie.

Starania Stolicy Apostolskiej o uwolnienie profesorów Wydziału Teologicznego UJ oraz księży Nodzyńskiego i Rychlickiego przybrały formę oficjalnego wystąpienia nuncjusza Orsenigo w piśmie z 7 II 1940 r. (zob. aneks 13)⁴⁶. Gdy niebawem nadeszła wiadomość o uwolnieniu profesorów krakowskich mons. Orsenigo napisał 17 II 1940 r. do kardynała Maglione, sekretarza stanu Stolicy Apostolskiej: „Presque tous les professeurs de l'Université de Cracovie emprisonnés ont été libérés”. W Sachsenhausen pozostał ks. M. Michalski, ks. J. Salamucha i kleryk Piętka. Starania Stolicy Apostolskiej o ich zwolnienie, także o zwolnienie innych uwięzionych, w tym także Żyda prof. Leona Sternbacha, trwały nadal⁴⁷. Wymienieni księża zostali zwolnieni 4 stycznia 1941 r., a C. Piętka powrócił do Krakowa w Wigilię Bożego Narodzenia (23 XII 1940).

Niemieckie potwierdzenie uwięzienia i losów profesorów krakowskich

Raporty zagranicznych przedstawicieli III Rzeszy na temat miejscowych reakcji na opisywane wydarzenia, w szczególności skierowane do Auswärtiges

ski” 1976 nr 1 s. 174 — 180; tenże, *Utworzenie „oddziału naukowego” w Dachau*, „Przegląd Lekarski” 1982 nr 1 s. 178 — 182.

⁴⁵ Zob. przypis 44.

⁴⁶ A. Bolewski, H. Pierzchała, jw., s. 331 — 335 (aneks 72).

⁴⁷ Tamże, s. 333 — 335.

Amt przytoczone już pisma i telegramy konsulów w Dublinie i Genewie, spowodowały zapewne zapytania, kierowane do J. von Wühlscha, przedstawiciela tegoż ministerstwa w Krakowie. W Archiwum niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych znajdują się dokładne opracowania omawianego zagadnienia, sporządzone przez Wühlscha. Sprawy aresztowania profesorów krakowskich, jej powodów i reakcji opinii publicznej dotyczy m. in. jego pismo z 13 stycznia 1940, skierowane do podsekretarza stanu w tymże ministerstwie — Ernsta Woermanna (zob. aneks 14).

Z kolei 15 lutego 1940 r. J. von Wühlich przekazał do swojego ministerstwa informację, że dziesięciu profesorów starszych niż 40-letni, a także dwóch profesorów Żydów, nie zostało zwolnionych 8 lutego wraz ze 103 profesorami (zob. aneks 15). Następnego dnia (16 II) przekazał listę 43 nie zwolnionych z obozu w Sachsenhausen⁴⁸. Wśród nich wymienił ks. prof. Mariana Michalskiego i ks. prof. J. Salamuchę oraz kłeryka C. Piętkę. W miesiąc później (20 III 1940) uzupełnił te dwie listy wykazem zwolnionych i łącznie z pismem towarzyszącym przekazał do Ministerstwa Spraw Zagranicznych (zob. aneks 16). Na następnej stronie znajduje się lista profesorów zwolnionych do 20 III 1940 r., a wśród nich wymienieni zostali profesorowie z Wydziału Teologicznego UJ (zob. aneks 17).

Nacisk dyplomatyczny Stolicy Apostolskiej, Włoch i szeregu innych państw na władze niemieckie spowodował, że wyższy dowódca policji i służby bezpieczeństwa SS (Der Höhere SS und Polizeiführer beim Generalgouverneur in Polen. Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des S.D.) zakomunikował 12 III 1940 r. Wühlichowi, jako przedstawicielowi Ministerstwa Spraw Zagranicznych przy generalnym gubernatorze, że uwięzienie profesorów krakowskich zostało dokonane w ramach akcji przeciwko polskiej inteligencji. Wühlich na tej podstawie stwierdził, że decyzja o zwolnieniu profesorów, a w tym także ks. prof. Salamuchy (i Semkowicza), podlega decyzji RSHA w Berlinie (zob. aneks 18).

Skoro zwolnienie profesorów zależało od RSHA, przeto decyzja o ich uwięzieniu musiała wyjść także z tego urzędu. Potwierdza to wcześniej przytoczoną supozycję J. Adamskiej, A. Bolewskiego i H. Pierzchały, C. Madajczyka i K. Radziwończyka. J. von Wühlich przekazał również do Auswärtiges Amt wykaz profesorów, którzy stracili życie w Sachsenhausen do 20 III 1940 r. oraz tych, którzy zmarli po powrocie do Krakowa. Jego informacje są zgodne ze stanem faktycznym i mogą być uznane za dobrze udokumentowany zapis dziejów profesorów uwięzionych 6 listopada 1939 r. w Collegium Novum Uniwersytetu Jagiellońskiego.

⁴⁸ „Anbei beehre ich mich eine Liste derjenigen Professoren, Dozenten, Assistenten und Studenten der Krakauer Universität vorzulegen, die noch nicht freigelassen worden sind, da sie das vierzigste Lebensjahr noch nicht überschritten haben” (AAA — R 104284).

Wspomnienia, opracowania i nowe dokumenty archiwalne pozwalają coraz lepiej poznać ogrom zbrodniczej działalności SS-Staat w III Rzeszy. Załamała się ona wobec reakcji opinii światowej. Jasnym promieniem na tym tle są protesty osób i organizacji w wielu krajach. Nie brakowało w tym zespole rządu polskiego, organizacji polskich i Polaków. Dużą wartość mają odważne wysiłki uczonych niemieckich, którzy w najtrudniejszych czasach wykazali solidarność z nauką polską.

Tragiczne losy profesorów Wydziału Teologicznego UJ są fragmentem martyrologii duchowieństwa polskiego, prześladowanego przez SS-Staat w latach 1939 — 1945 ze szczególną zaciekłością. Ukazało ją szczególnie wyraźnie znane opracowanie ks. Władysława Szoldrskiego CSSR⁴⁹.

Tab. 2. Statystyka martyrologii duchowieństwa polskiego 1939 — 1945

Wyszczególnienie	Stan w 1939 r.	Straty	
		liczba	%
biskupi	13	6	46,2
księża	3 671	2 030	55,3
klerycy	399	127	31,8
bracia zakonni	346	173	50,0

Na podstawie naszych obliczeń⁵⁰ wynika, że w czasie działań wojennych zabito 88 uczonych, a w wyniku terroru zamordowano 169 profesorów. Razem czyni to 257 (28,3 %) profesorów spośród 907 pracujących w roku akademickim 1937/8. Z porównania tych ustaleń wynika, że ostrze terroru SS-Staat było ze szczególną zaciekłością skierowane w stronę duchowieństwa polskiego. Tym wyżej zatem oceniać należy wystąpienia Stolicy Apostolskiej, rządów oraz społeczeństw wielu krajów, którym przeważna część profesorów, uwięzionych w Krakowie 6 listopada 1939 r., zawdzięczała ocalenie.

Autorzy pragną wyrazić szczególne podziękowanie ks. biskupowi rektorowi Marianowi Jaworskiemu, ks. prof. Adamowi Kubisiowi, ks. Marianowi Radwanowi z Fundacji Jana Pawła II, ks. Hieronimowi Fokcińskiemu i pani Wandzie Gawrońskiej z Centro Incontri e Studi Europei w Rzymie oraz innym osobom i instytucjom za pomoc udzieloną im w toku poszukiwań archiwalnych i umożliwienie im tym sposobem zbliżenia się do wyjaśnienia zagadnienia.

⁴⁹ W. Szoldrski CSSR, *Martyrologium duchowieństwa polskiego pod okupacją niemiecką w latach 1939 — 1945*, [w:] *Sacrum Poloniae millenium*, t. 11, Rzym 1965, s. 7 — 477.

⁵⁰ A. Bolewski, H. Pierzchała, jw., s. 114 — 166.

ANEKSY

Nazwy zbiorów archiwalnych lub druków zawierających cytowane dokumenty podano w formie następujących skrótów:

AAA — Akten Auswärtiges Amt Berlin.

AMAE — Archivio Storico Diplomatico Ministro degli Affari Esteri Roma.

ADSS — *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale*, t. 1 — 9, Libreria Editrice Vaticana 1965 — 1975.

BA — Bundesarchiv Koblenz.

KS t. 2 — *Księga sapieżyńska*, t. 2, Kraków 1986.

1

List nuncjusza Orsenigo do kard. Maglione w sprawie wywózki Żydów niemieckich w okolicy Lublina (20 II 1940).

ADSS t. 6 s. 241

Berlin, 20 février 1940

Le Nonce a reçu des informations selon lesquelles les Juifs allemands seront transportés dans une région de Pologne.

Il sistema del trasporto forzoso delle persone meno grate da una regione all'altra, imposto con nessun riguardo né all'età né ai disagi del viaggio in un clima inclementissimo, né al diritto di tutelare le proprie masserizie, già praticato fra, le varie regioni polacche, viene ora esteso anche alle regioni della vecchia Germania, donde si costringono i Giudei (uomini, donne, vecchi, fanciulli) a partire in treni speciali per riversarli poi in lontane regioni polacche, nei dintorni di Lublin. Mi fu consegnato un piccolo appunto in merito, assicurandomi che identico si tenta pure trasmettere a Sua Eccellenza Mussolini, nella speranza possa fare oggetto di informazione in occasione della prossima visita dell'americano signor Welles.

Pismo Nuncjatury Apostolskiej w Berlinie (11 VI 1940) i odpowiedź niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych w sprawie prof. Leona Sternbacha (19 VI 1940).

AAA — R 104283

Apostolische Nuntiatur
Deutschland

No. 33205

Berlin, W 35, Rauchstraße 21

Aufzeichnung

Mit der geschätzten Aufzeichnung vom 9. Mai d.Js. (Pol. V 4500) hatte das Auswärtige Amt die Güte, der hiesigen Apostolischen Nuntiatur Mitteilung über einige polnische Universitätsprofessoren zu machen.

Indem die hiesige Nuntiatur für die erwähnte Mitteilung verbindlichst dankt, gestattet sie sich an das Auswärtige Amt die ergebene Bitte zu richten, ihr Nachricht über Herrn Leo Sternbach, Professor der Universität Krakau, zukommen zu lassen.

Berlin, den 11 Juni 1940.

An das Auswärtige Amt
Berlin

zu Pol. V 6376.

1. Vermerk:

Nach Liste bei Pol. V 3351 ist Professor Leon Sternbach Honorarprofessor, ehem. ordentl. Prof. der klassischen Philologie der Universität Krakau, während der Haftzeit im Konzentrationslager Sachsenhausen bei Oranienburg gestorben. Bei der früheren Anfrage der Apostolischen Nuntiatur (Pol. V 1621) handelte es sich ausschließlich um geistliche Professoren. Hinsichtlich des Prof. Leon Sternbach kann eine Aktivlegitimation der Apostolischen Nuntiatur nicht anerkannt werden. Eine Beantwortung erscheint daher nicht angebracht.

Berlin, den 19. Juni 1940.

(podpis nieczytelny)

Pismo Ministra Rzeszy do spraw Nauki, Wychowania i Oświecenia Publicznego, skierowane (31 X 1939) do gubernatora H. Franka o uniemożliwienie otwarcia Uniwersytetu Krakowskiego przez polskich profesorów w dniu 6 listopada 1939 r.

BA — R 21/10280

Der Reichsminister
für Wissensch., Erz. u. Volksbildg.
WH Nr. 36/39
(eintragen)

Berlin, den 31. Okt. 1939
Sachbearbeiter: Scuria
Mitarbeiter: Huber
— „ — Kohlbach II

An
den Herrn Generalgouverneur
für die besetzten Gebiete in Polen
Herrn Reichsminister Dr. Frank
in Warschau^a

Nach mir zugegangenen Nachrichten beabsichtigen Professoren der polnischen Universität Krakau die Universität Krakau am 6. November 1939 wieder zu eröffnen. Ich gebe davon Kenntnis mit der Bitte, die Wiedereröffnung der Universität Krakau unter allen Umständen zu verhindern.

(—) I. A. [podpis nieczytelny]

^b-I Ost 475/39 — 4009

„Gesehen”

Die Anschrift des Generalgouverneurs
ist zunchst noch Lodsch.

Berlin, den 2. November 1939

Der Reichsminister des Innern

Im Auftrag

gez. Freiherr von Wolff^b

^a Wyraz *Warschau* przekreślono i dopisano: *Posen, Lodsch.*

^{b-b} cała notatka umieszczona z boku.

4

Pismo szefa dystryktu krakowskiego do Ministerstwa Nauki, Wychowania i Oświecenia Publicznego stwierdzające, że decyzja o zamknięciu wyższych i średnich szkół w Krakowie zapadła 25 października (13 XI 1939).

BA — R 21/10280

Der Chef des Distrikts Krakau
im Generalgouvernement
für die besetzten polnischen Gebiete

Krakau, den 13.11.1939.

An das
Reichsministerium für Wissenschaft,
Erziehung u. Volksbildung
Berlin W 8
Unter den Linden 68.

Abteilung:
Aktenzeichen 783 — Pr/39 Bezug
Dr. H/D
Betrifft: Universität Krakau.

Beilagen

Ihr Schreiben vom 31.10.1939 an den Herrn Generalgouverneur für die besetzten polnischen Gebiete ist mir am 10.11. zuständigkeitshalber abgetreten worden.

Ich gebe dazu bekannt, daß ich bereits durch Anordnung vom 25.10. die Sperre der Hoch- und Mittelschulen im Distrikt Krakau verfügt habe. Eine Wiedereröffnung der Universität Krakau wird nicht in Betracht gezogen.

5

Pismo abpa Adama Stefana Sapiehy do gubernatora H. Franka w sprawie uwolnienia aresztowanych profesorów Wydziału Teologicznego UJ (13 I 1940).

AAA — R 104283
KS t. 2 s. 351 n.

CURIA METROPOLITANA
CRACOVIENSIS

An
den Herrn Generalgouverneur für die
besetzten polnischen Gebiete
in Krakau.

Eure Exzellenz!

Der Endesgefertigte Fürsterzbischof von Krakau erlaubt sich Eurer Exzellenz, unter kurzer Darlegung des Sachverhaltes nachstehende Bitte ergebenst zu unterbreiten:

Am 6. November 1939 wurden mit den Professoren der hiesigen Universität, auch nachstehende geistliche Personen, die meiner Erzdiözese angehören, durch die Gestapo verhaftet und zwar:

Hochehrw. Prälat Prof. Dr. Anton Bystrzonowski	— 70 Jahre alt
” Prof. Dr. Konstantin Michalski	— 61 Jahre alt
” Prälat Dr. Josef Kaczmarczyk	— 69 Jahre alt
” Prof. Dr. Ladislaus Wicher	— 53 Jahre alt
” Prof. Dr. Thadeus Glemma	— 45 Jahre alt
(die beiden letzteren schwer Magen- und Leberleidend)	
” Dr. Josef Archutowski	— 61 Jahre alt
” Dr. Johann Krzemieniecki	— 54 Jahre alt
” Dr. Thadeus Kruszyński	— 56 Jahre alt
” Dr. Johannes Salamucha	— 37 Jahre alt
” Dr. Marian Michalski	— 40 Jahre alt
” Dr. Josef Nodzyński	— 55 Jahre alt

Die Gründe dieser Verhaftung sind mir wohl bekannt und ermutigt mich dies — da keine politische Grundlage vorliegt, wonach sich die verhafteten geistlichen Personen, eines politischen Deliktes schuldig gemacht hatten oder staatsgefährlich erscheinen würden. — Eure Exzellenz, um die Freilassung der Genannten, ergebenst und inständigst zu bitten.

Die obengenannten Personen sind mir in jeder Hinsicht genau bekannt und ich kann Eure Exzellenz nur versichern, dass sich dieselben, nie und in keiner Weise politische betätigten und schon gar nicht eine feindliche Einstellung gegen den Deutschen Staat einnahmen. Es sind dies vielmehr Herren, die sich einzig und allein der Wissenschaft widmeten. Fast alle Genannten stehen bereits im vorgerückten, einige sogar bereits im Griesenalter, zwei von ihnen auch mit schweren Leiden behaftet.

Ich bitte Eure Exzellenz, sich den moralischen, psychischen und nicht zuletzt physischen Zustand dieser Unglücklichen vergegenwärtigen zu wollen, dann, dass unter ihnen so mancher, aus den ärmlichsten Verhältnissen stammend, seine Kenntnisse in Not und Elend, mühsam erwarb, und ich bin versichert, dass Eure Exzellenz, meine Bitte, die ich nicht nur in der Pflicht als Kir-

chenfürst, sondern auch als Mensch unterbreite, einer gerechten und gütigen Beurteilung unterziehen werden. Die in der Proklamation Eurer Exzellenz gebrauchten Worte: Unter einer gerechten Herrschaft wird jeder sein Brot verdienen, erwecken in mir das vollste Vertrauen, auf die Erfüllung meiner so aufrichtig gemeinten Bitte.

Eure Exzellenz! Bitte! Geruchen Sie mein Ansuchen einer gütigen und wohlwollenden Beurteilung zu unterziehen und die Verhafteten, durch ihre Freilassung, wieder der wissenschaftlichen Arbeit zuzuführen.

Genehmigen Eure Exzellenz den Ausdruck meiner vorzüglichsten Hochachtung, in der ich mich zeichne.

gez. Fürst Dr. Adam Sapieha
— Fürsterzbischof von Krakau.

6

Pismo J. von Wühlischa do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Berlinie, wyjaśniające powody przestania listu abpa Sapiehy w sprawie uwolnienia aresztowanych profesorów krakowskich i zapowiadające udzielenie metropolii krakowskiemu wymijającej odpowiedzi (13 I 1940).

AAA — R 104283

Der Vertreter des Auswärtigen Amts Krakau, den 13. Januar 1940.
beim Generalgouverneur für die
besetzten polnischen Gebiete
Nr. 143/40.

1 Anlage (dreifach),

2 Durchschläge

Betrifft: Gesuch des Fürsterzbischof Sapieha
auf Freilassung von verhafteten theologischen
Professoren.

In der Anlage überreiche ich Abschrift eines Schreibens des Fürsterzbischofs Sapieha in Krakau an den Herrn Generalgouverneur, in dem gebeten wird, auf die Freilassung einer Anzahl von geistlichen Personen hinzuwirken, die gleichzeitig an der hiesigen Universität tätig waren.

Die Genannten gehören zu den Professoren der Krakauer Universität, die, wie dem Auswärtigen Amt bekannt, Anfang November v. Js. verhaftet worden

sind und sich dem Vernehmen nach jetzt in dem Konzentrationslager Sachsenhausen bei Berlin befinden. Es ist beabsichtigt, Fürsterzbischof Sapieha auf sein Gesuch eine inhaltliche Antwort zu erteilen.

An das Auswärtige Amt,
Berlin.

7

Notatka dra Schwendemanna na nocie werbalnej hiszpańskiej ambasady w Berlinie w sprawie uwolnienia trzech najstarszych profesorów krakowskich.

AAA — R 104283

Ref.: LR. Dr. Schwendemann

Vermerk:

In der anliegenden Verbalnote bittet die Spanische Botschaft um Freilassung von drei polnischen Professoren. Sie beruft sich dabei nur auf das hohe Alter der betreffenden drei Professoren, ohne eine andere Aktivlegitimation für ihren Schritt anzugeben. Nachdem die Spanische Botschaft schon öfter sich nicht nur für Polen verwendet hat, die in irgendwelchen verwandtschaftlichen Beziehungen zu Spaniern stehen, sondern auch für solche, bei denen derartige Beziehungen nicht vorliegen, ist zu befürchten, daß, wenn die Wünsche der Botschaft weiterhin erfüllt werden, von polnischer Seite dieser Kanal immer mehr ausgenutzt wird. Dies ist auch mit Rücksicht auf die Verbreitung von Greuelnachrichten durch ins Ausland gelassene Polen unerwünscht. Es erscheint deshalb notwendig, dafür zu sorgen, daß Schritte der Spanischen Botschaft im Interesse von Polen nur stattfinden, wenn ein besonderes spanisches Interesse vorliegt.

Nachdem in einem früheren Fall eine Anfrage bei der Spanischen Botschaft, weshalb sie für gewisse Polen interveniere, mit einem Hinweis auf den ihr von ihrem Auswärtigen Amt in Madrid gewordenen Auftrag beantwortet worden ist, erscheint es nicht angezeigt, im vorliegenden Falle die Spanische Botschaft zu befragen. Richtig erscheint vielmehr, die Deutsche Botschaft in Madrid anzuweisen, das Spanische Außenministerium darauf aufmerksam zu machen, daß wir uns nicht in der Lagen sähen, künftig Interventionen der hiesigen Spanischen Botschaft für Polen stattzugeben, wenn uns nicht die Gründe für diese Interventionen angegeben würden und wenn diese Gründe nicht wir-

klich stichhaltig seien, wenn es sich also z. B. nicht um nahe Verwandte von spanischen Staatsangehörigen handele.

Ferner wäre beim Spanischen Außenministerium darauf hinzuwirken, daß der vorliegens Antrag seitens der Spanischen Botschaft zurückgezogen wird.

8

Telegram konsula włoskiego w Katowicach do Ambasady Królestwa Włoskiego w Berlinie w sprawie zamknięcia uniwersytetu i aresztowania profesorów krakowskich (30 XI 1939).

AMAE

Copia. Amb. Berlino (b. 167/1939)
R. Consolato d'Italia in Katowice

Alla Regia Ambasciata d'Italia a
Berlino

Kattowitz 30 November 39 XVIII
Situazione politica

Mi riferiscono da Cracovia che ivi avvengono le medesime occupazioni di abitazioni da parte di tedeschi baltici, come nella regione di Poznan.

Tutti i professori di Cracovia sono stati arrestati perché non vollero presentarsi in visita ufficiale alle autorità tedesche, l'Università é chiusa.

Una settimana fá altoparlanti tedeschi in Cracovia annunziarono che bande di rebelli, al comando di Smygly Rydz avevano attaccato la citta di Leopoli.

Corre la voce che fra qualche giorno tutti gli ebrei che vivono in Polonia verranno concentrati in una fascia di territorio lungo la nuova frontiera russa.

Busi

9

Telegram hr. Ciano do ambasady włoskiej w Berlinie, komunikującego o prośbie Nuncjatury Apostolskiej, dotyczącej interwencji w sprawie uwolnienia

profesorów krakowskich, a zwłaszcza ks. Konstantego Michalskiego (10 I 1940).

AMAE — Archivo storico diplomatico

Spedito da
ef/Vanore

Telegramma in Partenza
N. 729/23 P. R.

Il Capo
dell'Ufficio Cifra

R. Ambasciata
Berlino

Roma, li. 10.1.40. XVIII ore 21,45

Oggetto:

A. G.

A richiesta questa Nunziatura Apostolica prego V. E. intervenire presso codeste autorità per ottenere liberazione da campo concentramento non specificato Sacerdote polacco Constantino Michalsky assai noto per i suoi studi filosofici e di malferma salute, arrestato il 6 novembre u.s. mentre presenziava inaugurazione vorsi Università di Cracovia. Segue telesspresso.

Ciano

10

Dwie noty werbalne ambasady włoskiej w Berlinie, skierowane do niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych w sprawie zezwolenia na wyjazd do Włoch wymienionych w piśmie profesorów krakowskich z obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen (11 i 26 II 1940).

AAA — R 104283

a.

R. Ambasciata d'Italia

Nota Verbale

La Regia Ambasciata d'Italia ha l'onore di comunicare al Ministero degli Affari Esteri del Reich che è stato autorizzato l'ingresso in Italia alle persone qui sotto indicate:

- 1) Abbate Prof. Konstanty Michalski
- 2) Prof. Stanislaw Kutrzeba, Presidente dell'Accademia polacca di scienze

- 3) Prof. Kazimierz Kostanecki
- 4) Prof. Ignacy Chrzanowski
- 5) Abbate Prof. Jan Salamucha.

I predetti, che appartengono ai territori polacchi di occupazione tedesca, sembra che siano stati internati in Germania.

La R. Ambasciata presenta i suoi ringraziamenti al Ministero degli Affari Esteri del Reich e resta in attesa di quelle comunicazioni che si crederà di poterle fare al riguardo.

Berlino, l'11 febbraio 1940 — XVIII

Al Ministero degli Affari Esteri del Reich Berlino

b.

Nota Verbale

La Regia Ambasciata d'Italia, riferendosi alle analoghe precedenti comunicazioni e da ultimo alla sua Nota Verbale N. 1376 in data 14 corrente, ha l'onore di comunicare al Ministero degli Affari Esteri del Reich che è stato autorizzato l'ingresso in Italia alle persone qui sotto indicate:

- 1) Kowalski T., segr. dell'Accademia delle Scienze
- 2) Konopczyński Wl.
- 3) Bystrzonowski A.
- 4) Maziarski S.
- 5) Malecki M.
- 6) Wicher Wl.
- 7) Piotrowicz Ludwik
- 8) Szumowski Wladyslaw
- 9) Komornicki Stefan
- 10) Krzyżanowski Adam

I predetti, che appartengono ai territori polacchi di occupazione tedesca, sembra che siano stati internati in Germania.

La R. Ambasciata presenta i suoi ringraziamenti al Ministero degli Affari Esteri del Reich e resta in attesa di quelle comunicazioni che si crederà di poterle fare al riguardo.

Berlino, li 26 febbraio 1940—XVIII

Al Ministero degli Affari Esteri del Reich
Berlino

Pismo konsulatu niemieckiego w Genewie, informujące Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Berlinie o publicznej opinii w Szwajcarii na temat aresztowania profesorów krakowskich (21 II 1940)

AAA — R 104283

Deutsches Konsulat

K. Nr. 399

— 2 Berichtsdurchschläge —

— Inhalt: Verbleib polnischer Intellektueller —

Genf, den 21. Februar 1940.

Das Konsulat darf auf seinen Bericht vom 13. Januar 1940 K. Nr. 121 — zurückkommen und mitteilen, dass in Genfer Kreisen die gegen Deutschland gerichtete Hetze nach wie vor weiter betrieben wird. Immer neue Nahrung erhält diese Hetze durch die von der Feindseite ausgestreuten Gerüchte über deutsche Greuel im ehemals polnischen Gebiet, wobei die Verschleppung von polnischen Intellektuellen eine besondere Rolle spielt.

Der Unterzeichnete hat anlässlich seines letzten Berliner Aufenthaltes die Gelegenheit wahrgenommen, auf diese Dinge münchlich aufmerksam zu machen. Auch Herr Abetz vom Büro Ribbentrop hat sich für diese Angelegenheit besonders interessiert. Ausserdem hat der Unterzeichnete Herrn Generalhauptführer Hartmann vom Deutschen Roten Kreuz eine Liste der seit Monaten spurlos verschwundenen Familienangehörigen des früheren polnischen Botschafters Lipsky ausgehändigt, über deren Schicksal aus Kreisen des Internationalen Komitees des Roten Kreuzes Auskunft erbeten worden war. (Gräfin Pourtalés, die sich in der Sache auch an Herrn Professor Grimm gewandt hat).

Nach Auffassung des Konsulats liegt es in deutschem Interesse, wenn möglichst bald diesem Gerüchten entgegen getreten werden kann. Es wird daher um baldige Weisung hinsichtlich der mit dem vorgenannten Bericht vom 13. Januar 1940 — K. Nr. 121 — gemeldeten Angelegenheit gebeten.

An das

Auswärtige Amt

— Rechtsabteilung, Rotes Kreuz —

Berlin

12

Dwa pisma podsekretarza stanu E. Woermanna do H. Himmlera przynajęjące i uzasadniające konieczność uwolnienia profesorów krakowskich z obozów koncentracyjnych (30 I i 2 II 1940).

AAA — R 104283

a.

Berlin, den 30. Januar 1940.

An

Eilt! (a.i.R.)

den Reichsführer — SS und Chef pp.

In letzter Zeit ist die Verhaftung polnischer Professoren und ihre angebliche Marterung in deutschen Konzentrationslagern wiederholt von der Auslandspressen behandelt und von der feindlichen Propaganda ausgenutzt worden. Verschiedene Meldungen, in deren Mittelpunkt die Todesfälle einiger Professoren stehen, werden in der Anlage abschriftlich übersandt. Ich füge ferner Durchschlag eines Berichts des Deutschen Konsulats in Genf bei, der sich mit der gleichen Frage befaßt, und wäre dankbar, wenn ich tunlichst bald über den Sachverhalt informiert werden könnte, damit der Greuelpropaganda des Auslandes entgegengetreten werden kann.

In diesem Zusammenhang weise ich noch auf die in Abschrift beiliegende Aufzeichnung der Schwedischen Gesandtschaft in Berlin sowie auf die gleichfalls abschriftlich beigefügten Eingaben der deutschen Professoren Vasmer und Westermann hin, die sich für die Freilassung einiger näher bezeichneter polnischer Professoren einsetzen. Auch hierzu wäre ich für eine baldige Stellungnahme dankbar.

gez. I.A. Woermann.

b.

Berlin, den 2. Februar 1940.

An

Eilt! (a.i.R.)

den Reichsführer—SS pp.

Im Anschluß an das Schreiben vom
30. Januar 1940 — Pol. V 954 —.

Die ausländische Propaganda, die sich weiterhin mit der Verhaftung polnischer Professoren beschäftigt, behauptet, daß bereits neun von ihnen verstor-

ben seien. Um nicht zwecklos der Greuelpropaganda neue Nahrung zu geben, scheint es mir erwünscht, dafür Sorge zu tragen, daß in gesundheitlicher Hinsicht alles zur Verhinderung von Erkrankungen und Todesfällen Erforderliche getan wird, umso mehr als, wie mir der Vertreter des AA beim Generalgouverneur für die besetzten polnischen Gebiete in Krakau berichtet hat, der Reichsführer—SS kürzlich im Einvernehmen mit dem Generalgouverneur beschlossen hat, die verhafteten polnischen Professoren freizulassen.

gez. I. A. Woermann

13

Pismo nuncjusza Orsenigo do podsekretarza stanu dr. von Weizsäckera w sprawie uwolnienia wszystkich profesorów krakowskich (7 II 1940).

AAA — R 104283

Apostolische Nuntiatur
Deutschland

No. 30742
Berlin W 35, den ...
Rauchstraße 21

Aufzeichnung

Die Apostolische Nuntiatur beehrt sich im Auftrage des Heiligen Stuhles die Deutsche Reichsregierung um die Befreiung einiger katholischer Geistlicher ergebenst zu bitten. Es handelt sich um Professoren der Universität Krakau, die, wie dem Heiligen Stuhle berichtet wurde, am Anfang November 1939 anlässlich der Eröffnung des neuen akademischen Semesters in Krakau verhaftet wurden und sich z. Zt. im Konzentrationslager Sachsenhausen bei Oranienburg befinden sollen.

Die Nahmen dieser Verhafteten sind:

Geistlicher Professor Dr. Bystrzonowski, früher Rektor der Universität, über 70 Jahre alt;

Geistlicher Professor Dr. Archutowski, früher Dekan der Theologischen Fakultät, über 60 Jahre alt;

Geistlicher Professor Dr. Kaczmarek, über 60 Jahre alt;

Geistlicher Dr. Kruszyński, Dozent;

Geistlicher Professor Dr. Krzemieniecki;
Geistlicher Dr. Marianus Michalski, Dozent;
Geistlicher Professor P. Marianus Morawski;
Geistlicher Dr. Nodzyński, Dozent;
Geistlicher Dr. Salamucha, Professor;
Geistlicher Dr. Rychlicki, Dozent;
Geistlicher Professor Dr. Wicher, früher Dekan der Fakultät, über 60 Jahre
alt;
Geistlicher Professor Dr. Glemma, Dekan der Fakultät.

Der Apostolische Nuntius nimmt ergebenst Bezug auf die Besprechung vom vergangenen Freitag und beehrt sich die Liste der verhafteten Geistlichen Professoren von Krakau zu übersenden.

Berlin, den 7. Februar 1940.

Seiner Exzellenz
Herrn Staatssekretär Dr. von Weizsäcker
(Auswärtiges Amt)
Berlin

14

Pismo J. von Wühlischa do podsekretarza stanu E. Woermanna informujące o reakcji społeczeństwa polskiego na aresztowanie profesorów krakowskich (13 I 1940).

AAA — R 104284

Krakau, den 13. Januar 1940.

Der Vertreter des Auswärtigen Amts
beim Generalgouverneur für die
besetzten polnischen Gebiete
Gesandter von Wühlisch.

Vertraulich.
Lieber Woermann!

Wie dem Auswärtigen Amt bekannt ist, sind Anfang November v. Js. die meisten Professoren der Krakauer Universität — angeblich 160 — verhaftet und später, wie verlautet, in das Konzentrationslager Sachsenhausen bei Berlin gebracht worden. Einige wenige schon emeritierte Professoren wurden wegen ihres besonders hohen Alters inzwischen wieder entlassen. Neuerdings gehen hier Gerüchte um, dass der Gesundheitszustand der teilweise hochbetagten Gelehrten ausserordentlich schlecht sein soll, es sollen sogar bereits einige Todesfälle eingetreten sein.

Nachdem man in polnischen Kreisen zunächst angenommen hatte, die Verhaftung wäre nur im Hinblick auf den bevorstehenden polnischen Nationalfeiertag, den 11. November, vorgenommen worden, hat die Aufrechterhaltung der Haft grosse Beunruhigung ausgelöst. Diese Angelegenheit ist bekanntlich auch von der Auslandspresse aufgegriffen und von der deutschfeindlichen Propaganda ausgenutzt worden. Wenn nun Todesfälle eintreten, so ist zu gewärtigen, dass eine neue Kampagne einsetzt. Ich möchte unter diesen Umständen nicht unterlassen, Ihnen von diesen Gerüchten Kenntnis zu geben. Eine Nachprüfung und die dadurch gegebene Möglichkeit, eventuell im Ausland auftauchenden Nachrichten sofort entgegenzutreten, wäre deshalb dringend erwünscht.

Im Hinblick daraus, dass es sich bei den mir gemachten Mitteilungen nur um Gerüchte handelt, habe ich diesen Wege gewählt, um Sie zu unterrichten.

Mit besten Grüßen und
Heil Hitler!

15

J. von Wühlisch informuje Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Berlinie, że większość z uwolnionych profesorów powróciła już do Krakowa, ale nie wróciło 43, którzy nie ukończyli 40 roku życia i 10 mających więcej niż 40 lat. Tych ostatnich wylicza imiennie (15 II 1940).

Der Vertreter des Auswärtigen Amts   Krakau, den 15. Februar 1940.
beim Generalgouverneur für die
besetzten polnischen Gebiete

Nr. 560/40.

3 Durschschläge.

Betrifft: Freilassung der Krakauer
Professoren.

Von den Professoren der Krakauer Universität und der Krakauer Bergakademie sind Ende voriger Woche die über 40 Jahre alten Professoren (103) nach Krakau zurückgekehrt. Nicht freigelassen worden sind 43 Professoren, Dozenten, Assistenten und Studenten, die unter 40 Jahre alt sind, sowie zwei jüdische Professoren (Metallmann und Sternbach), die das 40. Lebensjahr überschritten haben.

10 Professoren im Alter von über 40 Jahren sind noch nicht in Krakau eingetroffen und zwar:

Birkenmejer Alex.

Jachimecki Zdzisław

Leja Franz

Moszew Johann

Ormicki Wiktor

Skowron Stanisław

Semkowicz Władysław

Starmach Karl

Stołyhwo Casimir

Majcher Vinzent.

Über die Frage der Heimkehr dieser 10 Professoren habe ich mit dem Höheren SS- und Polizeiführer des Generalgouvernements gesprochen, der mir zusagt, feststellen zu wollen, aus welchen Gründen eine Freilassung bisher nicht erfolgt ist.

Weiterer Bericht bleibt vorbehalten.

An
das Auswärtige Amt, Berlin

Pismo J. von Wühlischa do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Berlinie informujące o przesłaniu w załączeniu trzech wykazów: (1) listę profesorów, którzy powrócili do Krakowa; (2) listę profesorów pozostających jeszcze w obozie Sachsenhausen i Dachau; (3) listę profesorów zmarłych w obozie Sachsenhausen lub zaraz po powrocie do Krakowa (20 III 1940).

AAA — R 104284

Amt des Generalgouverneurs
für die besetzten polnischen Gebiete
Der Beauftragte des Auswärtigen Amtes
Nr. 829/40.

Krakau, den 20. März 1940.

Auf den Erlass von 24. Februar 1940—
Pol. V 2003 I—

Betrifft: Namenslisten der verhafteten
und aus der Haft zurückgekehrten
Krakauer Professoren.

Hierbei werden folgende drei Namenslisten betreffend die seinzeit in Haft genommenen Krakauer Professoren, Dozenten etc. übersandt:

1. die Liste der aus Haft entlassenen und nach Krakau zurückgekehrten Personen;
2. die Liste der teils noch im Lager Sachsenhausen und teils angeblich jetzt in Dachau internierten Personen;
3. die Liste der teils im Konzentrationslager Sachsenhausen, teils nach der Rückkehr aus Sachsenhausen nach Krakau verstorbenen Personen.

An
das Auswärtige Amt,
Berlin.

Wykaz nazwisk księży profesorów, zwolnionych z obozu w Sachsenhausen (zob. wyżej aneks 16).

Krakauer Professoren.

Liste 1. Die nach Krakau Zurückgekehrten.

Stand am 20. März 1940.

Professoren und Dozenten der Universität und der Bergakademie in Krakau, die aus dem Konzentrationslager Sachsenhausen bei Oranienburg nach Krakau zurückgekehrt sind.

(Angaben in nachstehender Reihenfolge: Name; Vorname; Stellung im Lehrkörper; Lehrfach; Fakultät, Hochschule):

1. Archutowski, Jozef; — Priester — o. Prof. Alttest. — theol. — Univ.
10. Bystrzonowski, Antoni; — Priester — Philosophie der Christentums —
theol. — Univ.
25. Glemma, Tadeusz; — Priester — ao. Prof. — Poln. Kirchengeschichte —
theol. — Univ.
36. Kaczmarczyk, Jozef; — Priester — o. Prof. — neutest. Theologie — theol.
— Univ.
47. Kruszynski, Tadeusz; — Priester — Dozent — Geschichte der kirchlichen
Kunst — theol. — Univ.
48. Krzemieniecki, Jan; — Priester — ao. Prof. — Kanonisches Recht — the-
ol. — Univ.
61. Michalski, Konstanty; — Priester — o. Prof. Allgem. Kirchengeschichte
— theol. — Univ.
67. Nodzynski, Tadeusz; nähere Daten fehlen.
96. Wicher, Wladyslaw; — Priester — ao. Prof. Moraltheologie — theol. —
Univ.

Fragment pisma J. von Wühlischa do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Berlinie potwierdzający, że uwolnienie profesorów krakowskich z obozu w Sachsenhausen zależy od decyzji Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (14 III 1940).

Amt des Generalgouverneurs
für die besetzten polnischen Gebiete
Der Beauftragte des Auswärtigen Amtes
Nr. 823/40 Ang. II

Krakau, den 14. März 1940

Mit Beziehung auf die Erlasse vom
21. und 23.2.d.Js. — Pol. V 1730 und 2093.

Betrifft: Ausreise von Professoren der Krakauer Universität nach Italien.

Von den in den Verbalnoten der Italienischen Botschaft in Berlin vom 11. und 14. Februar d. Js. aufgeführten Professoren der Krakauer Universität sind die Professoren Kostanecki, Chrzanowski und Wlodek verstorben. Die Professoren Salamucha und Semkowicz befinden sich noch im Konzentrationslager Sachsenhausen; die Frage ihrer Entlassung wird zur Zeit geprüft, unterliegt jedoch der Entscheidung des Reichssicherheitshauptamtes in Berlin. ...

DIE DEPORTATION DER PROFESSOREN DER THEOLOGISCHEN FAKULTÄT
DER JAGELLONEN-UNIVERSITÄT
WÄHREND DER SOG. „SONDERAKTION KRAKAU“

Zusammenfassung

Die Theologische Fakultät der Jagiellonen—Universität war vor dem 2. Weltkrieg das größte Zentrum des Theologie—Studiums in Polen. Im Studienjahr 1938/39 zählten die Lehrkräfte 21 geistliche Professoren und Dozenten. Von der Politik des Nazi-Okkupanten, die auf die Ausrottung polnischer Intelligenz gerichtet war, wurden auch Priester — besonders katholische Priester — betroffen.

Infolge der am 6. 11. 1939 durchgeführten sog. „Sonderaktion Krakau“, die auf hinterlistiger Einladung der Krakauer Professoren zur angeblichen Vorlesung des hiesigen Gestapo-Vertreters, B. Müller, über deutsche Stellungnahme zur Wissenschaft und zu den Hochschulen in den durch das 3. Reich besetzten Gebieten beruhte und die im Hauptgebäude der Universität (Collegium Maius) stattfinden sollte, wurden 183 Wissenschaftler — vor allem von der Jagiellonen-Universität und der Bergbau-Akademie — verhaftet. Sie wurden anschließend in KZ-Lager Sachsenhausen, Dachau und Mauthausen-Gusen verschleppt. Unter ihnen gab es 10 geistliche Professoren von der Theologischen Fakultät der Jagiellonen-Universität. Die angeführten Urkunden weisen darauf hin, daß die Verhaftung und die Deportation der Krakauer Wissenschaftler auf Befehl des Reichssicherheitshauptamtes durchgeführt wurde.

Infolge zahlreicher diplomatischer Interventionen, darunter des Heiligen Stuhles und der italienischen Regierung als auch dank dringenden Bemühungen des Krakauer Erzbischofs A.S. Sapieha und einer Gruppe von deutschen Professoren, wurden die Behörden des 3. Reiches gezwungen, die verhafteten Professoren freizulassen. Nicht alle kehrten aber nach Krakau zurück. In KZ-Lagern wurden 15 Professoren ermordet, 5 andere starben kurz nach der Rückkehr nach Hause. Von den 10 verhafteten Theologen kehrten alle nach Polen zurück, obwohl nicht alle den Krieg überlebt haben.